

SZIGETI GYÖRGYNÉ

A marxista filozófia közvetlen filozófiatörténeti előzményei

KÉZIRAT

Valtozatlan utannvomas

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 1972

Lektorálták:

ERDEI MIHÁLYNÉ
egyetemi adjunktus

DR. KISS ARTHUR
tanszékvezető egyetemi tanár

A kiadásért felelős:

a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora

Megjelent a Tankönyvkiadó Vállalat muszaki gondozásában

Muszaki vezető: Hámor József

Muszaki szerkesztő: Szák András

Megrendelve: 1972. május.

Megjelent: 1972. július.

Példányszám: 1200

Készült: Rotaprint lemezzel (kicsinyítéssel), a MSZ 5601-59

és MSZ 5602-55 szabványok szerint,

5,2 (A/5) iv terjedelemben, ábrával

A termelő erők fejlődése és a nekik megfelelő kapitalista termelési viszonyok előretörése a XVI. századtól kezdve Nyugat-Európában számos átalakulásra vezetett a társadalmi élet különböző szférájában. Ezzel egyidejűleg további gyökeres változásokat követelt a gazdasági élet, a hatalmi szférák és a szellemi élet további területein. Az elavulttá váló feudális termelési mód fenntartásában érdekelt erők mindinkább növekedő ellenállását törték meg és a burzsoázia hatalomra jutására vezettek azok a polgári forradalmak, amelyek a XVII. században Angliában és Németalföldön kezdődtek, a XVIII. századi Nagy Francia Forradalomban klasszikus formát öltöttek és a XIX. század derekán szinte az egész Európán végigzudultak.

Mint minden gyökeres társadalmi átalakulást, a polgári forradalmakat is filozófiai-eszmei forradalmak készítették elő és vezették be. A feltörekvő polgárság ideológiája ezidőben alapvetően haladó szerepet játszott, egy új, progresszív társadalom elérésére irányuló mozgalom szellemi meg-alapozását jelentette.

Az ujkori haladó polgári ideológia változatos formákban bontakozott ki.

A polgárság ideológusainak egy része a középkori vallási világgépet alakította hozzá a feltörekvő burzsoázia érdekeihez, a Reformáció különböző formáiban... "Cromwell és az angol nép az ótestamentumból (kölcsönzött ki) nyelvet, szenvedélyeket és illúziókat a maga polgári forradalma számára...^{x)} írta Marx.

A puritanizmus azért volt alkalmas erre a szerepre, mert polgári tartalmakkal "megtöltött" vallási forma volt. "A puritanizmus a cselekvő emberek vallása volt, azoké, akik gyakran átnézik üzleti könyveiket és átvizsgálják számláikat", -- jellemzi a puritán vallás osztálytartalmát Ch. Hill. -- a puritanizmus "ösztönzést adott az emberi erőfeszítéseknek, az iparnak, a termelésnek, a céltudatosságnak, Előkészítette az utat a modern tudomány számára. A puritán prédikátorok azt tanították, hogy a világegyetem törvényeknek engedelmeskedik."^{xx)}

Más polgári ideológusok túllépve a vallási formán, "evilági" filozó-

^{x)} Marx-Engels Művei. 8. köt. 106. old.

^{xx)} Ch. Hill: Az angol forradalom évszázada. Kossuth, 1968. 70, 78. old.

fiái rendszerekben fogalmazták meg a polgárság érdekeit. A korai polgári forradalmak idején alakultak ki az első - nem következetes - polgári materialista elméletek, így Descartes materialista fizikája; Spinoza pantheizmusa; az angol deizmus, amely a newtoni fizika elméleti általánosítása volt.

A polgári filozófia fő vonala a XVII-XVIII. században a materializmus volt. A materializmus azért lehetett az igazán tiszta polgári világnézet, mert: 1. leghatározottabban állt ellentétben a középkori vallási világgal, s így a legalkalmasabb ideológiai fegyver lehetett a polgárság kezében a feudális viszonyokat kifejező és szentesítő egyházzal és vallással szemben; 2. konzekvenciájában az ateizmus felé mutatott, s így a vallási ideológia magját alkotó isten-kép a materializmus alapján volt leghatékonyabban cáfolható; 3. a polgári fejlődés számára oly szükséges természettudományok számára általános módszerül szolgálhatott; s 4. egyben alkalmas volt a tudományos eredmények általánosítására, s ezt is jelentette, hogy a megdöntött vallási világnézet helyére egy új -- a tudományokkal összhangban lévő -- általános világnézetet nyújtott.

Az ujkori polgári materializmus jellemző vonásai a következők:

Lévéen a descartesi, illetve a newtoni fizika filozófiai általánosítása, az ujkori materializmus mechanikus materializmus volt. Ez a sajátosság a filozófia minden problémájának új, a korábbi világnéphez tudományosabb megoldását tette lehetővé. A vallás felfogása szerint a teremtetett árnyékvilággá lefokozott természet a materializmus világnézetében saját törvényei szerint mozgó valóságot jelentett. Ezzel elvileg megcáfolódott az a felfogás, amely a természetet emberellenes, emberfeletti jellegűnek tekintette, elméleti megalapozást nyert az a koncepció, amely a természetnek a tudomány fejlődése mértékében megvalósuló humanizálódását hirdette. A vallási jellegű célokság tételének kizárólagos uralmát felváltotta a tényleges, anyagi okok vizsgálata, amely ha a mechanikus jelleg negatívumának következményeként nem is adhatta a jelenségek mindenoldalú adekvát magyarázatát, de mindenesetre a tudományok számára termékenyebb elvnek bizonyult, mint a célokság, ez az "istennek szentelt terméketlen szűz" - ahogy Bacon jellemezte a célokság "hasznosságát".

A mechanikus jelleggel függött össze (tudományos alapjait tekintve) az is, hogy az ujkori materializmus -- matefizikus materializmus volt. A kibontakozó természettudomány "megállította" és "feldarabolta" a régi filozófia mozgó egészvilágnézetét. Ez a feldarabolás a megismerés fejlődésének szükséges és pozitív előfeltétele és következménye volt. "De ez a szemlélet -- írja Engels a régi görög filozófia dialektikus világnézetéről -- bármily helyesen ragadja is meg a jelenségek összképének általános jellegét, arra mégsem elég, hogy megmagyarázza az egyes részleteket, amelyekből ez az összkép egybetevődik; és míg ezt nem tudjuk megtenni,

addig az összképpel sem vagyunk tisztában".^{x)} Majd így folytatja: "A természetnek egyes részeire való szétbontása, a különböző természeti folyamatoknak és a természeti tárgyaknak meghatározott osztályokba való különítése, a szerves testek belsejének változatos anatómiai alakulásai szerinti vizsgálata volt azoknak az óriási előrehaladásoknak az alapfeltétele, amelyeket az utolsó négy száz esztendő a természet megismerésében számunkra meghozott." ^{xx)}

Az ujkori materializmus ember- és társadalomfelfogásának legáltalánosabb új sajátossága a középkori ember- és társadalomképhez képest az evilági; földi jelleg volt. A materialista filozófia megszüntette a test és lélek dualizmusát, az embert a természet részének tekintette. A társadalmi élet irányítását "kivette" az isten kezéből és az emberre "bizta". A hit helyébe az értelem lépett. Az erkölcs törvényeit az ember nem istentől kapta, a "józan ész" irányíthatta cselekedeteit. Röviden szólva: a materializmus visszaadta az embernek a saját lényegi erői jelentőségébe vetett hitét, azokat az emberi lényegi tulajdonságokat, amelyeket a vallás istennek ajándékozott. Ezért az ujkori materializmus - humanista. Humanizmusa elméletileg is korlátozott humanizmus még, mert bár evilági, de végső fokon idealista alapokon nyugodott: a polgári materializmus nem tárta fel az ember önteremtésének valóságos alapját, azaz: nem dolgozta ki a társadalom materialista felfogását. A humanizmusról kitűnt, hogy "csak" polgári humanizmus, de ez a csak-polgári humanizmus óriási előrelépést jelentett a társadalom fejlődésében a feudalizmushoz képest.

Az ujkori materializmusnak két fő formája alakult ki: az angol és a francia materializmus. A két forma közül a klasszikusabb a XVIII. századi francia materializmus volt, amely -- kapcsolódva az angol materializmushoz és Descartes fizikájához -- tisztább formában mutatta fel az ujkori polgári materializmus általános sajátosságait.

Ezt a klasszikus elméleti formát a francia polgári társadalom kialakulásának klasszikus volta alapozta meg. A tőkés fejlődés Franciaországban nem épült rá oly nagy mértékben a régi termelési viszonyokra -- mint pl. az angol fejlődés esetében, ahol főleg a mezőgazdaságban, az arisztokratikus nagybirtok fennmaradása, sőt jelentős ereje és befolyása miatt -- idegen, a fennálló viszonyoktól csak korlátozott "csirája" volt az új termelési módnak. Ezen a tisztábban tőkés jelleggel alapult a francia polgárság tisztábban polgári általános ideológiája, de társadalomtudománya is, elsősorban közgazdaságtana, a fiziokratizmus.

Ebben a határozottabb polgári jelleget és formát öltött ideológiai fejlődésben egy sajátos történelmi körülmény is nagy szerepet játszott. 1685-ben, a több mint egy évszázada tartó és a protestánsok, valamint a katoli-

^{x)} Marx-Engels Művei. 20. köt. Budapest, 1963. 21. old.

^{xx)} ugyanott, 22. old.

kusok között folyó harcoknak mintegy egyoldalú befejezését célozva, felmondták az un. nantesi ediktumot, amely biztosította a francia protestánsok szabad vallásgyakorlását és a katolikusokkal egyenlő polgári jogait, elnyomták, katolikussá tették, vagy elűzték a kálvinista kisebbséget. E lépés következményeiről Engels így ír: "XIV. Lajos erőszakos rendszabálya csak megkönnyítette a francia polgárságnak, hogy forradalmát a fejlett burzsoáziának egyedül megfelelő vallástalan, kizárólag politikai formában csinálja meg."x)

A francia tőkés fejlődés tisztábban polgári jellegéből következett a francia materializmus harcossá válása: a nem a feudális termelési módra ráépülő, ezt átalakító, hanem elkülönült, ellenséges közegben fejlődő tőkés termelés élezte ki a polgárság és a két első rend ellentétét, mind a gazdasági, mind az ideológiai szférában. Ennek a "nem-porosz" utnak a következménye a katolicizmus fennmaradása a szinte érintetlen feudális termelési mód oldaláról egyrészt, a harcossá váló materialista világkép az új, tőkés termelési mód oldaláról, másrészt. Nem a francia polgárság haladó volta általában, nem is az érettebb volta általában, hanem a francia tőkés fejlődés specifikuma a közelebbi magyarázata a XVIII. sz-i francia polgári filozófia tisztábban materialista jellegének. Ez a sajátosság szabta meg a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet klasszikus forradalmi formáját is.

A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS AZ UJKORI FRANCIA MATERIALIZMUS

A francia felvilágosodás általános jellemzése

A XVIII. századi Franciaországban érlelődtek a polgári forradalom objektív és szubjektív feltételei. A kialakuló új termelőerők és az uralkodó feudális termelési viszonyok, valamint az államrend és eszmei támasza, a katolikus egyház és vallás közötti ellentétek a kor haladó gondolkodóinak tudatában úgy tükröződtek, mint az észszerűtlenség és az észszerűség ellentéte. "A vallást, természetfelfogást, társadalmat, államrendet, mindent a legkiméletlenebb bírálóknak vetettek alá, mindennek igazolni kellett létezését az ész bírói széke előtt, vagy lemondania létezéséről"xx) írta Engels e gondolkodókról. A kor haladó filozófusai azt tekintették feladatuknak, hogy nyilvánvalóvá tegyék a fennálló ésszerűtlenségeket és felvilágosítsák az embereket.

A francia felvilágosodás az un. harmadik rend (a feltörekvő polgár-

x) Marx-Engels Válogatott Művei II. köt. Szikra 1949. 396. old.

xx) Marx-Engels Válogatott Művei II. köt. 102. old.

ság különböző rétegei, a parasztság, az "előproletariátus") objektív helyzetét és történelmi szerepét tükröző eszmei mozgalom és eszmei forradalom, amely a feudalizmus elleni harcra mozgósított és a társadalmi-politikai forradalmat készítette elő.

A francia felvilágosodásnak több árnyalata és irányzata volt. A falusi és a városi plebejus rétegek érdekei utópikus szocialista, ateista-materialisztikus formában nyertek megfogalmazást. A felvilágosodás egyik legjelentősebb filozófusa Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), a kispolgárság ideológusa volt. A nagypolgárság, elsősorban a kereskedelmi és banktőke François-Marie Voltaire (Arouet) (1694-1778) és Charles-Louis Montesquieu (1689-1755) nézeteiben ismerhetett önmagára. Az ipari burzsoázia érdekeinek elméleti-ideológiai megfogalmazását a francia materializmus eszméi jelentették, amelynek főbb képviselői: Paul-Henri Holbach (1723-1789), Claude-Adrien Helvetius (1715-1771) és Denis Diderot (1713-1784).

A kor nagy vállalkozása az Enciklopédia, amely a polgári gondolat szintézise, a harmadik rend szellemi tükörképe, egységfrontjának a terméke volt, az anyagi és a szellemi kultúra minden ágáról részletes ismereteket adott és nagy szerepe volt a forradalmi ideológia terjesztésében. Az enciklopédia összeállításában szinte minden polgári filozófus részt vett, ezért a francia felvilágosodás képviselőit enciklopédistáknak is szokták nevezni. Az Enciklopédia fő szervezője Diderot volt.

A francia felvilágosodás különböző áramlatainak legfőbb közös vonása, hogy különböző fokon és formában szembenálltak a feudális rend legnagyobb gazdasági és szellemi hatalmával - az egyházzal és a vallással. A felvilágosodás nyíltan hirdette, hogy a skolasztika gátolja a tudomány fejlődését és nem szolgálhat számára módszertani alappal. Vallás- és egyházellenes harca a társadalom felszabadítására irányuló törekvéseket is kifejezte. A felvilágosítók nem ismerték ugyan fel a vallás és az egyház társadalmi gyökereit, de élesen bírálták reakciós társadalmi szerepét, és a vallás kritikáját a fennálló feudális rend kritikájának tekintették. "Hogyha az emberiség egyszer vészjósló pillantásokkal kezdi méregetni az eget, akkor nem soká várat magára az a pillanat, amikor ugyanígy fogják szemügyre venni a földi hatalmasságokat is. Az emberiséget kettős kötél veri béklyóba: ha az egyik meglazul, a másiknak is le kell róla pattannia"^{x)} - írta a legnagyobb francia materialista, Diderot. A felvilágosodás irányzatai között különösen az egyház és a vallási ideológia elleni harc szempontjából lényeges megkülönböztetést jelent az ateizmus és a deizmus táborainak megkülönböztetése, amely utóbbi álláspont Voltaire és Rousseau felfogására volt

^{x)} Diderot Válogatott filozófiai művei. Akadémiai Kiadó 1951. 286. old.

Jellemző. Más társadalmi meggondolásból ugyan, de mindketten úgy vélték, hogy az isten adta az első lökést a világ törvényszerű rendjének kialakulásához, és fenntartottak az isten társadalmi szerepét is: mint ítélőbirót, aki fékentartja a népet (Voltaire), ill. a hatalmasokat (Rousseau). A kor legkövetkezetesebb ateizmusát a francia materialisták képviselték, akiknek az ateizmusa általános filozófiai alapon nyugodott. Az anyag és mozgás egységét vallották, és ezzel a "deista isten" elvesztette az "első mozgató" funkcióját. Ugy vélték, hogy az erkölcsösségnek vannak evilági, földi biztosítékai is, s ezzel elvben az isten mint az "erkölcs őre" is feleslegessé válik.

A XVIII. századi
francia materializmus
természetfelfogása

A francia materializmus világgépe - az ókori
materializmussal ellentétben - már nem a közvetlen természetszemléleten, hanem a természettudományos eredmények általánosításán alapult.

"A természettudomány most beköszöntött első időszakának fő munkája - jellemezte Engels az akkori természettudományokat - a legközelebb eső anyaggal való megbirkózás volt. A legtöbb területen teljesen a nyers kezdetekből kellett kiindulni... Ebben a helyzetben szükségképpen a legelső elemibb természettudomány, a földi és égitestek mechanikája foglalta el az első helyet, mellette pedig, szolgálatában a matematikai módszerek felfedezése és tökéletesítése. Itt nagy dolgokat vittek véghez.^{x)}

A XVIII. századi francia materializmus meghatározó vonása a mechanikus jelleg lett. Képviselői úgy gondolták, hogy a világ minden jelensége, az élő és az élettelen, az ember és a társadalom stb. ki-elégítően értelmezhetők a mechanikai törvényszerűségek alapján és minden jelenségre a mechanikus mozgás a jellemző. Ez a mechanikus jelleg mutatkozik meg abban is, hogy csakis a mechanika és a geometria segítségével leírható tulajdonságokat tartották az anyag legáltalánosabb tulajdonságainak. "Az anyag elemi tulajdonságai - mint Holbach írta - a kiterjedés, súly, áthatolhatatlanság, alak stb."^{xx)}

A mechanikus materializmus legjobbjai az anyag megmaradásának az elvéből az anyag örök, nem teremthető voltára következtettek. Mint Holbach hangsúlyozza: Az anyag "... mindig is létezett"; "... az anyag teljesen nem semmisülhet meg, és nem szűnhet meg létezni. De akkor megérthető-e, hogy valami, ami soha nem szűnhet meg, az valaha is kezdettel birt?^{xxx)}

A kor materialistái nem fogadták el a teremtés, ill. az első lökés

^{x)} Marx-Engels Művei. 20. köt. 327. old.

^{xx)} Holbach: A természet rendszere. Akadémiai Kiadó 1954. 22. old.

^{xxx)} Ugyanott.

deista elméletét, amely pedig az akkori természetfilozófiában általánosan elfogadott nézet volt. Saját korukon tulmutatva, a világot önmagából és a mozgást mint önmozgást magyarázták. A mozgást mechanikus mozgásnak tekintették ugyan, de olyannak, amely az anyag belső tulajdonságaiból adódik. Mint Holbach következő fejtegetésében világosan megfogalmazódik: "Ha... a természetet olyannak tekintjük, amilyen a valóságban, vagyis olyan egésznek, amelynek részei különféle tulajdonságokkal bírnak... egymásra állandóan hatnak és visszahatnak... vonzzák és taszítják egymást, egyesülnek és különválnak, folytonos ütközésükkel és közlekedésükkel létrehoznak és elpusztítanak mindent, amit látunk: akkor semmi sem kényszeríthet, hogy természetfölötti erőket vegyünk fel a látható jelenségek magyarázatául."^{x)}

A mechanikus anyag- és mozgásfelfogáson alapuló világkép lényeges vonása, hogy egyben metafizikus. E felfogás ugyanis, mivel csupán a jelenleg létező és vizsgálható dolgok helyváltoztatását és mérhető tulajdonságait írja le, és eltekint az anyag többi mozgásformájától, nem oldja meg, és nem is oldhatja meg azt, hogy hogyan lettek, keletkeztek és fejlődtek a dolgok. A természetkutatásból a filozófiába is átment az a gondolat, hogy "a világ valami megcsontosodott, valami változtathatatlan", "valami egy csapásra megcsínált".^{xx)} A kor materialista filozófusai a mechanizmus szűk elméleti alapján nem dolgozhattak ki átfogó fejlődéseméletet. Csak Diderot tört ki dialektikus gondolataival a mechanikus materializmus kereteiből, és mint lehetséges hipotézist, felvetette a természet, ezen belül a fajok változásának a gondolatát is.

A francia materialisták mechanisztikus és metafizikus felfogásának elméleti alapjául a kor természettudománya szolgált ugyan, de csak azért szolgálhatott elméleti alapul, mert alapelvei összhangban voltak a francia polgári osztály érdekeivel. Annyiban is, hogy az új tudományok vallásellenes tendenciát sugalltak; eredményeik elősegítették az új termelőerők fejlődését. De annyiban is, hogy módszertani alapjai - a mechanikus szemléletmód és a metafizika - jól kifejezték a francia polgárság érdekeit, összhangban álltak a francia materializmus társadalomfelfogásával.

A polgári individualizmus fejetetejére állított, torz formában fejezi ki a tőkés termelésnek azt az oldalát, hogy a munkamegosztás következtében az egyén izolált egyén, aki más egyénekkel külső, piaci kapcsolatok, az áruterelés általános mechanizmusa következtében kerül kapcsolatba. Ez az általános társadalmi alapja a francia materialisták mechanikus világképének. Ez a világkép mint egyetemes világkép azonban csak a haladó polgárság álláspontjáról alakítható ki, amikor a polgárság még bizik abban, hogy a piac szabadságának törvényei külső beavatkozás (isten vagy

^{x)} Holbach: A természet rendszere. Akadémiai Kiadó 1954. 21. old.

^{xx)} Marx-Engels Művei, 20. köt. 328. old.

állam) nélkül létrehozhatják az egyéneknek, a "termelés tényezőinek" az összhangját. A szabadversenyos kapitalizmus, sajátos önszabályozó mechanikai rendszer - ezen az állásponton álltak a francia materialisták.

A metafizikus szemlélet - az ellentmondás és a történetiség elvének csaknem teljes hiánya - nemcsak a gyökeres változásra érett francia polgárság szakítását fejezte ki az "ész tévelygésének" gondolt feudális viszonyokkal, hanem egyben optimizmusát, az eljövendő új rend ésszerűségébe és harmonikus voltába vetett hitét is, azt a meggyőződését, hogy ez az új rend, a kapitalizmus, a társadalmi fejlődés túlhaladhatatlan csúcspontja és egyben végpontja.

A XVIII. századi francia materializmus ismeretelmélete A feltörő burzsoázia ideológusai élesen bírál-
ták azt a vallásos felfogást, amely az emberi
észt alárendeli a hitnek. Megbízható tudást -
hirdették - csak az emberi értelem nyújthat s
nem a természetfölötti isteni kinyilatkoztatás. A francia materialisták
Descartes^{x)} racionalizmusának a szellemében a "józan észre" hivatkozva
léptek fel a hit tekintélye és a skolasztikus módszerek ellen, azonban nem
vették át Descartes ismeretelméleti racionalizmusát. Sőt szemben álltak
Descartes-nak azzal a nézetével, hogy csak a gondolkodás adhat igaz ismereteket és a gondolkodás lényegében független a tapasztalattól. Az ismeretelméleti racionalizmus descartes-i formájával szemben az érzéki-
tapasztalatai megismerés alapvető fontosságát hangsúlyozták, és erre két,
egymással összefüggő körülmény készítette őket. Egyrészt a fejlődésnek
indult tapasztalati tudományoknak igyekeztek elméleti-módszertani alapot
nyújtani. Másrészt, így igyekeztek leküzdeni a racionalizmus idealista,
teológiai következményeit. Ha ismereteinknek más forrást tételezünk fel,
mint a tapasztalat, akkor ezzel együtt fel lehet tételezni a nem tapasztal-
ható istent is. A francia materialisták a spekulatív idealista rendszerek
cáfolatát s egy evilági, a teológiától szigorúan elhatárolt pozitív gondol-
latrendszer kidolgozását remélték az empirikus ismeretelmélettől.^{xx)}

x) René Descartes (1596-1650) a már kialakult, de még meglehetősen fejletlen francia burzsoázia filozófusa, aki jelentős szerepet játszott a skolasztika elleni harcban.

xx) Az újkori materializmus empirikus ismeretelméletét elsőként John Locke angol filozófus dolgozta ki. Descartes felfogásának a bírálata kapcsán arra a következtetésre jut, hogy az emberi értelem születésekor "tiszt lap" (tabula rasa). "Hogyan tesz szert az elme ideákra?" - kérdezi. "Erre egyetlen szóval felelek: tapasztalásból; ezen alapul minden tudásunk és végeredményben ebből is származik" (Locke: "Értekezés az emberi értelemről". I. köt.

Az empirizmus materialista formája vált uralkodóvá a francia materializmusban. Azaz: nemcsak arról volt szó, hogy minden ismeret a tapasztalaton nyugszik és abból származik, hanem arról is, hogy tapasztalataink az objektív anyagi világból származnak, s az "agy ernyőjén" az anyagi világ tárgyai tükröződnek vissza. A francia materializmus ismeretelméletének lényeges vonása a visszatükröződési elmélet, amely azonban e filozófia metafizikus és empirikus jellege miatt csak korlátozottan érvényesülhet. Az a felfogás ui., amely az értelem szerepét csak abban látja, hogy a tapasztalatból nyert "egyszerű eszméket" variálja, végtelen sok változatban ismételve, összehasonlítja és összefogja őket, a gondolati képet, a fogalmakat is elszegényesíti. Ilyenformán az értelem által létrehozott "összetett eszmék" nem az anyagi világ általános és lényeges objektív összefüggéseit fejezik ki, hanem csak szubjektív nevek, miként a nominalisták is gondolták.

Sem a racionalizmus, sem az empirizmus nem oldotta meg tehát kielégítően az érzéki és gondolati megismerés egységének problémáját. A racionalizmus annak "érdekében", hogy a világ lényegét feltáró gondolkodást ne kelljen a korlátozott érzékeléshez kötnie azt tételezte fel, hogy a valósággal való bármilyen szerves kapcsolat nélkül is lehet helytálló ismeretekhez jutni. Az empirizmus (legalábbis lehetőségében) a világ lényegének ismeretét áldozza fel azért, hogy az érzéki megismerés mellé ne kényszerüljön velünk született eszméket, az anyagi világra irányuló megismerést zavaró istent feltételeznie.

A két egyoldalú irányzat történelmi szerepét tekintve korántsem egyenértékű, bár mindkettőnek megvannak a haladó kihatásai. A vallási világnézet elleni harcnak, a kibontakozó kísérleti tudománynak ismeretelméleti-módszertani alapját az ujkori materialisták empirizmusa jelentette.

A materialista empirizmus nemcsak kritikai eszközként és tudományos módszertani elvként lépett fel, hanem az új társadalomfelfogás számára is elméleti alapul szolgált. Mint Marx és Engels jellemzi ennek az

Két csillagos lábjegyzet folytatása

Akadémiai Kiadó 1964. 91. old.) Locke azonban az értelem szerepét lebecsülte. Szerinte az értelem csak a tapasztalat eredményeit variálja, összehasonlítja és megismétli, de nem tár fel új ismereteket, s nem képes az átfogó világnézeti kérdések megoldására. A locke-i empirizmus idealista következtelenségeit - elsősorban azt, hogy szerinte a külső kapcsolatok által adott egyszeri ideák egy része megfelel az objektív világ meghatározott tárgyainak, más része nem - George Berkeley angol szubjektív idealista filozófus (1685-1753) továbbfejlesztve arra a következtetésre jutott, hogy érzeteink "mögött" nincs objektív anyagi világ, minden dolog csak érzetek összessége, hogy "létezni annyi, mint érzékelteni" (esse est percipi). Ez a felfogás az empirizmus idealista formája.

ismeretelméletnek a forradalmi következtetéseit: "Ha az ember az érzéki világból és az érzéki világban szerzett tapasztalatból alakítja ki minden ismeretét, érzetét stb., akkor az a feladat, hogy úgy rendezzék be az empirikus világot, hogy a valóban emberit tapasztalja benne, ahhoz szokjon, hogy embernek tapasztalja magát."x)

A XVIII. századi materializmus társadalomszemlélete	Az általános társadalomfelfogás területén is sok árnyalat létezett a francia felvilágosodásban. Közös vonás azonban e kor gondolkodóinak eszmerendszerében a társadalomfelfogás világi jellege. A felvilágosítók ugyan nem dolgoztak ki materialista társadalomelméletet, ezen a területen nem jutottak túl az idealizmuson, de nézeteik a teológiai felfogáshoz képest mégis előrelépést jelentettek: a történelem hajtóerőit, törvényeit "kivették isten kezéből" és azt vallották, hogy az emberek maguk intézik sorsukat.
---	---

A természet materialista értelmezésének és az empirista ismeretelméletnek következményeként a francia materialisták társadalomfelfogásának kiindulópontja az olyan ember, aki a természet része, s mint ilyen, alá van vetve a természet törvényeinek; cselekedeteinek indítékai nem veleszületett elvek (istenképzet, örök erkölcsi tudat stb.), hanem az önérték, az önfenntartás diktálta érzelmek. Ha azonban minden ember a maga érdekeit követi, mi gátolja meg az erkölcstelen magatartást? - merül fel a probléma. A deisták az istenre hivatkoztak mint ítélőbiróra. A materialisták pedig az ún. "értelmes egoizmus" elvét dolgozták ki válaszként, amelynek az az elvi feltevése, hogy az egyéni és társadalmi érdekek lényegében egybeesnek. Minden embernek ui. a józan értelemmel belátható egyéni érdeke az, hogy más emberek érdekeit figyelembe vegye és saját érdekeivel összeegyeztesse. A helyesen felfogott önérték - szerintük - így elégséges alapul szolgálhat az erkölcsös cselekvéshez.

A francia materialistáknak az volt az illúziójuk, hogy az új társadalom, a kapitalizmus, tényleg meghozza az érdekek harmóniáját. Ez az illúzió történelmileg jogosult volt: az érdekellentétek fő vonala akkor még nem a kapitalizmuson belül, hanem az új, tőkés és a régi, feudális rend között húzódott. Úgy vélték az értelmesen felfogott érdek követésének s az igazán emberi társadalom megteremtésének útjában csupán a papi érdekek és a kormányzat tökéletlensége áll. Ezek az akadályok neveléssel elháríthatónak tűntek számukra. A társadalmi fejlődésnek ez az elképzelése összhangban állt a kor racionalista meggyőződésével, hogy az emberi értelem képes ésszerű rendet biztosítani a társadalomban.

Az emberi természet legfőbb eleme az enciklopédisták szerint a

x) Marx-Engels Művei, 2. köt. Budapest 1958. 129. old.

szabadság és egyenlőség. A szabadságkövetelés fő tartalma a gazdasági élet szabadsága, a feudális kötöttségek megszüntetése volt, mintegy az első tudományos polgári közgazdaságtani rendszer, a fiziokraták nézeteinek filozófiai általánosításaként. A fiziokraták és a felvilágosítók számára a közgazdaságtudomány "nem korszakuk viszonyainak és szükségleteinek a kifejezése, hanem az örök észnek a kifejezése volt; a termelés és csere általa felfedezett törvényei nem a tevékenységek történelmileg meghatározott formájának törvényei voltak, hanem örök természeti törvények; ezeket az ember természetéből vezették le".^{x)} - írta Engels, megvilágítva a filozófia és közgazdaságtan belső összefüggését, s egybe polgári osztálytartalmát.

Szabadságfelfogásuk legbelső, egyben legfőbb gazdasági tartalma a tulajdon szabadságának követelése volt. A tulajdonjog biztosítását a törvények legfőbb feladatának tekintették. "A tulajdon megőrzése a birodalmiak erkölcsi istene. Ez tartja fenn a házi békét, és biztosítja a jog uralmát. Az emberek csak azért tömörültek, hogy tulajdonukat biztosítsák. Az igazságosság, amely ugyyszólván valamennyi erényt önmagában egyesíti, abban áll, hogy megadja mindenkinek a magáét, következésképpen a tulajdonjog fenntartására korlátozódik. A különböző törvények mindig csak eszközök voltak a polgárok eme jogának biztosítására"^{xx)} - írta Helvetius francia materialista filozófus.

Az ember lényegéhez hozzátartozónak tekintették az egyenlőséget, amelyen nem vagyoni, hanem a rendi felépítés ellen irányuló politikai egyenlőséget értették. A politikai egyenlőség fogalmába lényegében belefoglalták a mindenkit egyformán megillető demokratikus szabadságjogokat is, így pl. a lelkiismereti szabadságot is.

A felvilágosítók politikai elméletének középpontjában a társadalmi szerződés elmélete állott, amely szerint az állam az emberek közötti tudatos megegyezés eredménye. Az emberek e szerződésben önként lemondtak szabadságuk egy részéről abban a reményben, hogy a létrehozott állam-szervezet majd biztosítja szabadságukat. A különböző filozófusok különbözőképpen gondolták el az emberek szerződés előtti állapotát, s különbözők voltak a szerződésre vonatkozó konkrét elképzelések is. Hobbes angol polgári materialista filozófus szerint - akinek nézeteit a később tevékenykedő francia materialisták is elméleti kiindulópontként elfogadták - a szerződés előtti kor mindenki harca volt mindenki ellen, s ezért az állam fő feladata a harc korlátozása. Diderot szerint az eredeti kor a béke állapota volt ugyan, de a természet meghódításának szükséglete, az emberek szervezett együttélését, az államot követelte meg. Különböző következtetések születtek az államhatalom jellegére, formájára nézve is, az erős kormány-

^{x)} Marx-Engels Művei. 20. köt. 149. old.

^{xx)} Filozófiatörténeti Szöveggyűjtemény. II. köt. 176-177. old.

zat (monarchia vagy Cromwell lord-protektorátusa) védelmétől (Hobbes) a népszuverenitáson alapuló demokratikus államformáig (Diderot, és főleg Rousseau).

A társadalmi szerződés elmélete idealista felfogás volt, és messze állt az állam valóságos eredetének és funkcióinak felismerésétől. Történelmi jogosultsága és haladó szerepe mégis nyilvánvaló. Abban a korban, amikor a hivatalos nézet az volt, hogy az uralkodó hatalma istentől származik, korlátlan és örök, feltétlenül progresszív nézet volt az, hogy az uralkodó hatalma a néptől származik, a népet illeti meg a szuverenitás.

A francia felvilágosodás eszméi nem úgy valósultak meg, ahogy maguk a felvilágosítók elképzelték. A társadalmi érdekekről kiderült, hogy azok burzsoá érdekek, a szabadságról, hogy a kizsákmányolás szabadsága. Alig kezdett ténylegesen megvalósulni az ésszerűnek mondott, valójában polgári társadalom, máris kiderült ésszerűtlensége.

1. ALTALÁNOS JELLEMZÉS

A "klasszikus német filozófia" gyűjtőfogalma alatt Kant, Fichte, Schelling, Hegel és Feuerbach filozófiai rendszereit értjük (XVIII. sz. vége, XIX. sz. eleje). Bár e filozófusok mindegyike önálló alakja a filozófiatörténetnek, számos közös jellemzőjük alapján egységet alkotnak. Valamennyien a német polgári osztály ideológusai, annak különböző rétegeit, fejlettségi periódusait képviselik a filozófiában.

A klasszikus német filozófia egységét mutatja, hogy benne Kanttól Hegelig az idealizmus bontakozik ki, a kanti filozófiától -- amely Lenin szerint még ingadozik a materializmus és idealizmus között, de a szubjektív idealista tendenciái erőteljesebbek -- Fichte tiszta szubjektív idealizmusán át Schelling objektív és Hegel kifejlett abszolút idealizmusáig.

A klasszikus német idealizmus lényegi sajátossága -- s ez az, ami e filozófusok munkásságában a legnagyobb érték --, hogy benne a Marx előtti dialektika legmagasabb formája nyer kidolgozást.

Mivel a klasszikus német filozófia is lényegében a haladó polgárság filozófiája, felmerül a kérdés: milyen azonosság, rokonság és milyen eltérés vagy ellentét van a polgári filozófia német és a XVIII. századi francia formája között. Marx a kanti filozófiáról írta, hogy az "a francia forradalom német elmélete"²⁾. Ez a meghatározás lényegében kiterjeszthető a klasszikus német filozófia egészére.

A marxi jellemzés azt jelenti, hogy

1. a polgári átalakulást amint Franciaországban, úgy Németországban is filozófiai forradalom vezette be, s ennek kiemelkedő szakasza a klasszikus német filozófia volt;

2. a francia forradalom német elmélete, mert a radikális polgári átalakulás feltételei -- ellentétben Franciaországgal -- Németországban nem voltak meg, ennek megfelelően a felvilágosodás polgári-ideológiai tartalmi csak igen elvont, s kevésbé tiszta-polgári formában jelentkeztek a klasszikus német filozófiában. Így pl. a klasszikus német filozófiában -- a XVIII. századi franciához hasonlóan -- jelentkezett a hagyományos vallás és egyház elleni fellépés és a racionalizmus e fogalom tágabb - az ész jelentőségét, fensőbbiségét valló és nem szűk-ismeretelméleti - jelenté-

^{x)} Marx-Engels Művei. 1. kötet. Budapest 1957. 80. old.

sében. De ezzel összefüggésben mutatkozik meg egyben az a nagy távolság is, ami pl. Hegel vallást "megértő" felfogása és - mondjuk - Holbach harcos ateizmusa, vagy Hegelnek a pusztán a gondolkodás szférájába emelt "ésszerűsége" és az enciklopédisták gyakorlatias ésszerűsége között fennállt.

Az azonosság és az ellentét jól megfigyelhető a kor polgári tudatá oly nagy helyet elfoglaló szabadság-fogalom értelmezésében is. A szabadság-elveket a francia felvilágosítók is és a klasszikus német filozófia is egyik legfőbb elvnek tekintette. Azonban -- jellemzi nagyon találóan a megoldás különbségét Hegel -- amíg ezt az elvet Franciaországban a valóságban alkalmazták, addig Németországban csak "elméletileg képezték ki", s hozzáteszi "Nekünk mindenféle zajlik a fejünkben... emellett a német fej inkább egészen nyugodtan hordja hálósipkáját, s önmagán belül dolgozik." ³⁾

A megoldás különbsége főleg abból származik, hogy amíg Franciaországban megérték a társadalom polgári átalakulásának feltételei, s különösen erős volt a feudalizmussal határozottan szemben álló ipari burzsoázia, addig Németország tőkés gazdasági viszonyainak fejlődése lassu volt még a francia polgári forradalom után is. "Angliában a XVII., Franciaországban a XVIII. század óta kialakult egy gazdag és hatalmas burzsoázia, Németországban viszont csak a XIX. század elejétől beszélhetünk burzsoáziáról. Persze addig is voltak egyes gazdag hajótulajdonosok a hanzavárosokban, egyes gazdag bankárok az ország belsejében, de nem létezett a nagytőkéseknek, s még kevésbé a nagy ipari tőkéseknek az osztálya. A német burzsoázia megteremtője Napoleon volt. Az ő kontinentális rendszere és az iparüzés szabadsága, mely az általa gyakorolt nyomás következtében vált szükségszerűvé Poroszországban, ipart adott a németeknek és kibővítette bányászatukat. Ezek az új, illetve kibővített termelési ágak alig néhány év alatt oly fontosakká váltak, és az általuk létrehozott burzsoázia oly nagy befolyásra tett szert, hogy a porosz kormány már 1818-ban kénytelen volt védővámokat engedélyezni számukra. Ezzel az 1818-as porosz vámtörvénnyel ismerte el a kormány első ízben hivatalosan a burzsoáziát. Beismerték -- persze nehéz szívvvel és eléggé viszolyogva --, hogy a burzsoázia az ország számára nélkülözhetetlen osztállyá lett." ^{x)}

F. Mehring, elemelve a francia materializmus és a klasszikus német filozófia eltérő társadalmi feltételeit, írja: "A német filozófusoknak hiányzott az az arkimédesi pont, amelynél fogva a francia materialisták kifordíthatták sarkaiból az abszolutisztikus - feudális, klerikális államot: a polgári társadalom fogalma. A fogalom azért hiányzott, mert Német-

³⁾ Hegel: Előadások a filozófia történetéről. III. köt. Akadémiai Kiadó 1960. 392. old.

^{x)} Marx-Engels Művei. 4. köt. 43. old.

országban maga a dolog hiányzott, vagy csupán kezdetleges kezdeteiben volt meg.^{x)}

A klasszikus német filozófusok idealizmusa nem reakciós társadalmi érdekek hanem annak a kifejezője, hogy az adott korban az ország társadalmi-gazdasági fejlettsége nem tette lehetővé a fennálló viszonyok közvetlen-gyakorlati átalakítását, és így a többé-kevésbé haladó osztály ideológusai a tudat szférájában mozogva, elméletileg és ezen túlmenően is: következtelenül "végzik el" ezt a felszabadítást.

Marx következőképpen világítja meg a német és francia problematika azonosságát és különbségét; az idealizmus progresszív társadalmi tartalmának lehetőségét a fejletlen osztályviszonyok között: "Az egyenlőség nem más, mint a német $\text{Én} = \text{Én}$ franciára, azaz politikai formára lefordítva. Az egyenlőség, mint a kommunizmus alapja: a kommunizmus politikai meg-alapozása, és ugyanaz, mint mikor a német azzal alapozza meg, hogy az embert általános öntudatként fogja fel.^{xx)}

A klasszikus német filozófia elsősorban Hegel filozófiája - a polgári forradalom elmélet volt annyiban is, hogy kifejezte a fejlettebb nyugat-európai tőkés országokban a francia forradalom során és után klasszikus formában kibontakozó tőkés fejlődés problémáit is, a kapitalizmust akaró, de a továbbfejlődés útját lezárni kívánó polgárság álláspontjáról.

Mig Kant filozófiájának materialista tendenciáit még szinte teljesen a német viszonyok korlátozták, Hegel filozófiájának idealizmusában már nagyon erőteljesen megnyilvánul a tőkés rend jelentkező ellentmondásainak polgári értelmezéskísérlete. A polgári ideológus ezt a társadalmat már nem állithatta a régi módon az ész, a szabadság, az egyenlőség és testvériség evilági birodalmának. Ellentmondásait, amennyiben ezt az ellentmondást felvetik a polgárság ideológusai, és azok "megoldását" a társadalmi gyakorlat mezejéről a tudat szintjére kellett emelnie. Ily módon a hegeli dialektikus idealizmus már legalább annyira az egyetemes, mint a német polgár érdekeit fejezte ki. Pontosabban, mint látni fogjuk Hegel filozófiájának tárgyalásánál, éppen német kompromisszumos polgár lévén volt képes egyetemes polgári idealista dialektikát kidolgozni.

A klasszikus német filozófia idealizmusa összefüggött a klasszikus német filozófia másik jellemző vonásával, azzal, hogy fejlődése a dialektika kibontakozásának irányában halad. Az - a kor adottságainak megfelelően-idealista dialektika volt. Nem lehetett materialista, mivel egyrészt a valóság konkrét dialektikája még nem tárult fel a résztudományokban. E tudományok csak kezdeti lépéseket tettek egy nem statikus, nem mecha-

^{x)} F. Mehring: Historische Aufsätze. Preussisch - deutschen Geschichte Dietz Verlag 1952. 257. old.

^{xx)} Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 85. old.

nikus világkép felé. Márpedig a tudományos materialista dialektika elképzelhetetlen a tudományos eredményekre való támaszkodás nélkül.

Másrészt, a polgári osztály álláspontjáról elvileg lehetetlen a materialista dialektika kidolgozása általában is, de a társadalomra nézve különösen. A szocializmus történelmi folytonossága, következése az egész eddigi fejlődésből, főleg a kapitalizmus objektív ellentmondásaiból, a szocializmus mint reálishan, gyakorlatilag szükségszerű új társadalom -- ez lenne a materialista dialektika logikus következtetése a társadalmi fejlődésre nézve. Ez a következtetés nem fogalmazható meg a polgárság álláspontjáról.

A klasszikus német filozófia egész mondanivalója a lét és tudat viszonyának kérdése kapcsán bontakozott ki. A kérdés az volt: mi a viszony a megismerő és cselekvő ember és az objektív világ között. Ezt a problémát fogalmazták meg elméleti kérdésként úgy, hogy mi a viszony a tudat és a lét között. Az ismeretelméleti kérdésfeltevés, s ezen belül az, hogy az ember a tudattal azonosult, a klasszikus német filozófia idealista jellegének volt a következménye.

Maga a kérdés azért kerülhetett az érdeklődés középpontjába, mert a kapitalizmusba való átmenet valósága (Franciaországban) és szükséglete (Németországban) felvette az ember helyét a világban, az egyén és társadalmi környezetének összhangját és ellentmondásait.

A francia materializmus nézőpontjából -- amely történelmileg jogosan, ésszerű, harmonikus társadalomként képzelte és joggal ítélte reálishan megvalósíthatónak az általa az ész birodalmának gondolt társadalmat, amely a valóságban a kapitalizmusnak bizonyult -- az ember és a természet nem különült el egymástól, az ember, a felvilágosítás révén, képes volt a társadalmi környezet megváltoztatására, illetve az egyén és társadalom közötti harmónia megvalósítására.

A gyenge, még osztállyá sem szerveződött német polgárság előtt a vele szemben álló objektivitás, természeti és társadalmi környezet idegen, ellenséges, legyőzhetetlennek látszó objektivitásnak tűnt és tűnhetett. Az emberi szabadságot ezért -- első lépésként -- a klasszikus német filozófia önmagában az emberben, az emberi tudatban, akaratban vélte megvalósíthatónak. A fennálló szükségszerűség -- szerinte -- a szabadság korlátjaként funkcionált, és ezért lényege megismerhetetlen.

A lét-tudat egységét csak úgy tekintette megvalósíthatónak, ha a lét leszűkül az érzékekben adott létre, amely mögött rejlő lényegyet valamilyen módon mégis figyelembe kell venni. Ezt a megoldást Kantnál látjuk majd.

További lépésnek a lét-tudat egységének értelmezésében Fichte filozófiája bizonyult, aki a lét radikális megváltoztatását a francia forradalomban követhette nyomon, s az az illuziója támadhatott, hogy a tudat maga teremti a létet, szabadon. Ezért a lét-tudat ellentétét a tudatba emelte, s itt oldotta meg. Enélkül az illúzió nélkül a gyakorlatilag nem forradalmasítható német objektivitás nem látszhatott leküzdhetőnek. Annak ellenére

sem, hogy a német polgárság legjobb képviselői -- így Fichte -- nem jogosulatlanul remélte a francia forradalomtól a német viszonyok megváltoztatását.

Egyrészt a francia forradalom, a napoleoni háborúk sokban módosították a polgári fejlődéssel szemben álló objektivitást. Másrészt, a Szent Szövetség győzelme után a már addig is megkopott reménynek a külső felszabadításban el kellett tűnnie. "Külső tulerő semmit sem képes elérni hosszabb időre: Napoleon éppoly kevésbé tudta Spanyolországot szabadságra kényszeríteni, mint II. Fülöp Hollandiát szolgaságra"^{x)} vonta le a következtetést Hegel.

A polgári tudatnak, ha aktív erő akart maradni, meg kellett békülnie az objektivitással, ugyan nem úgy ahogy az egzisztált, de mint olyan objektivitással, amely már eddig is módosult és módosulni is fog. Ilyen feltevések alapján valósult meg lét-tudat egysége idealista alapokon -- azaz: a létet is eszmeinek felfogva -- Hegel filozófiájában. A lét és tudat szembeállítására eredményezte Kantnál a világ antinomikus -- feloldhatatlan elmentésszerű -- szerkezetét és a szembeállítás megszüntetése az idealista dialektika segítségével alapozta meg a hegeli egységes világképet.

2. KANT (1724-1804) FILOZÓFIÁJA

Immanuel Kant a klasszikus német idealizmus kiinduló alakja. Máig is egyike a legnagyobb hatású polgári filozófusoknak. 1724-ben Königsbergben született, polgári családban. Iskolái elvégzése után ott lett a filozófia professzora 1770-ben. Haláláig, 1804-ig, szülővárosában élt és tevékenykedett.

Kant filozófiai munkásságában két periódust különböztetünk meg: a kritika előtti és a kritikai korszakot.

Az első szakaszban Kant munkáiban nagy szerepet kaptak a természetfilozófia kérdései. Ezek közül legfontosabb -- a később Kant -- Laplace hipotézis néven ismert -- földkeletkezési elmélet volt. "Ha a föld valami létrejött, akkor jelenlegi geológiai, földrajzi, éghajlati állapotának, akkor növényeinek és állatainak szintén valami létrejötnének kellett lenniök, akkor a Földnek története kellett hogy legyen, nemcsak a térben egymás mellett, hanem az időben egymás után is"^{x)} -- írta Engels -- Kant hipotézisének jelentőségéről, a dialektika szempontjából.

Az "igazi" kanti filozófia az ún. kritikai korszakban alakult ki.

^{x)} Előadások a világtörténet filozófiájáról. 739-740. old.

^{xx)} Marx-Engels Művei. 20. köt. 330. old.

A "kritikai" jelző arra utal, hogy Kant valamennyi emberi képességet és azok addigi értelmezését bíráló alá vette. Ennek megfelelően a kritikai korszak három nagyobb terméke:

1. "A tiszta és kritikája" című könyv, amely a megismerő tudat elemzésével foglalkozik, s amelyre -- elméletileg -- a másik két kritika is épül.
2. "A gyakorlati ész kritikája" című munka, amely Kant etikai nézeteit tartalmazza.
3. "Az ítélőerő kritikája" című könyvének tartalma Kant természet-filozófiája és esztétikája.

a) Kant ismeretelmélete

Mi Kant elvi problémája a megismerés lehetőségét vizsgálva?

Szerinte az eddigi filozófiai rendszerek többsége hallgatólagosan feltette, hogy ismereteink megfelelnek a tudatunkon kívül létező világnak. Az empiristák -- így Locke -- az érzetektől gondolták, hogy a valóság tárgyról adnak képet, a racionalisták -- így Leibniz -- a gondolkodást tartották az adekvát megismerés forrásának. "E két hírneves férfiú, ahelyett hogy az értelemben és az érzékiségben a képzetek két merőben különböző forrását kereste volna, amelyek csak egymással való kapcsolatban ítélhetnek tárgyi érvényességgel a dolgokról, mindenki csak e két forrás egyikéhez ragaszkodott, mely nézetük szerint közvetlenül vonatkozik magánvalókra, míg a másik forrásnak nem volt egyéb dolga, mint az elsőnek képzeiteit összezavarni vagy rendezni" -- írja Kant.^{x)}

Mint az idézetből láthatjuk, Kant -- a materialista empiristákhoz és Hume^{xx)} hoz hasonlóan -- nem fogadta el azt a racionalista elvet, hogy az

^{x)} Kant: A tiszta ész kritikája. Franklin Társulat 1913. 211. old.

^{xx)} David Hume angol agnosztikus filozófus (1711-1766) abból a szenzualista alapelvből indult ki, hogy a gondolkodás egész tartalma az érzetektől származik. Ismereteink tapasztalati eredetét következetesen végig is viszi. Kiterjeszti isten fogalmára is, és ezzel kétségbe vonja isten létezését, rámutat az istenképzet antropomorf jellegére.

A kérdés most már az, hogy az érzetek, a benyomások honnan származnak? Hume ezen a ponton az idealista empirizmus irányába tér el. Nem tartja bizonyíthatónak, hogy érzeteink a külvilág hatásaként keletkeznek: "... itt a tapasztalat hallgat - állítja - s kell is hallgatnia. Az elmének csak képzei vannak, s lehetetlen, hogy a képzeteknek a tárgyakkal való kapcsolatát tapasztalja. Ily kapcsolat felvetésének tehát semmi észbeli alapja." (Hume: Vizsgál-

ész az érzékeléstől elszakítva, önmagában jut igaz ismeretekhez. Ha az ész önmagából akarja meríteni az ismereteket, s tulmegy a tapasztalaton - mondta jogosan -, akkor pusztá agyrémeket hoz létre.

De nem fogadta el Kant az empirizmust sem, mivel amennyiben ismereteinket pusztán az érzékelésből származtatjuk, úgy ezek az ismeretek nem lehetnek általános érvényűek, szükségszerűek. Az érzékelés ugyanis mindig az egyesre, a konkrétúra, a külsődlegesre irányul. Ahogy Kant írta, "a tapasztalat megtanít ugyan rá, hogy valami ilyen vagy amolyan mivoltu, de nem, hogy más nem lehet".^{x)} Hogyan lehetséges mármost mégis általános, szükségszerű érvénnyel bíró ismeret, azaz, hogyan lehetséges tudomány egyáltalán? Ez a kanti kérdésfeltevés, s erre akar választ adni. Kanti megfogalmazásban: lehetséges-e a priori szintetikus ítélet?^{xx)}

Kant feltételezi, hogy az analitikus ítélet megalkotható csupán az értelem segítségével, ezért minden analitikus ítélet egyben a priori, tapasztalat előtti ítélet. Ez az ítélettípus azonban elvben nem ad új ismeretet. A szintetikus ítéletben új ismeretet szerzünk, de a szintetikus ítélet nem nélkülözheti a tapasztalatot. (A tapasztalatból származó ítéletek a posteriori, a tapasztalat utáni ítéletek.) Ez esetben viszont az a nehézség támad, hogy nem kapunk szükségszerű ítéletet, mivel a tapasztalati ismeret esetlegességekkel terhelt. A kérdés tehát az, lehetséges-e mégis olyan szintetikus, új ismeretet adó ítélet, amely elkerülve a tapasztalat esetlegességét, általános, szükségszerű érvénnyel bír?

A Kant által kapott válasz lényege: lehetséges a priori szintetikus ítélet, azaz a tudomány képes olyan új ismeretekhez jutni, amelyek általános, szükségszerű érvénnyel bírnak. Milyen áron érhető el ez? Ugy, hogy ezek az ítéletek nem az objektív, tudaton kívüli valóságra vonatkoznak,

Két csillagos lábjegyzet folytatása

lódás az emberi értelemről. Franklin 1906. 13., 133., 155. old.) Hume különös figyelmet fordít az oksági kapcsolat elemzésére. Az oksági összefüggést nem tartja objektívnek, mert az szerinte nem a dolgokban, hanem csak az emberi tudatban van meg. Ez a nézet természetszerűleg következik abból, hogy Hume az objektív valóság létét bizonytalannak tartja. Hume azonban még a szubjektívnek felfogott okságot sem ismeri el szükségszerűnek. Ezen a ponton - a problémát kiszélesítve - kísérli meg Kant túlhaladni Hume-t, hogy a szükségszerűséget - legalább szubjektív alakjában - "megmentse".

^{x)} Ugyanott, 29. old.

^{xx)} Szintetikus ítélet az, amelyben az állítmány az alanyról valami olyant közöl, ami nincs benne az alany fogalmában, szemben az analitikus ítélettel, amelyben az állítmány csak kibontja, analizálja az alany fogalmában már benne rejlő tartalmakat.

hanem az un. jelenség-világra, nem objektív szükségszerűséggel és általánossággal rendelkeznek, hanem logikai általánossággal és szükségszerűséggel.

Kant felteszi, hogy az ismeretnek két külön forrása van. Az egyik az érzékelés, amelyben a dolgok bennünk érzeteket hoznak létre. Ezek az ismeretek esetlegesek. A másik forrása: maga a megismerő tudat a priori formái, kategóriái. A két ismeretforrás egységet alkot, abban az értelemben, hogy az érzéki észrevevés eleve feltételezi a megismerő tudat aktív működését; s hogy csak a dolgok érzékelése hozza működésbe a tudat megismerőképességét.

"De ha minden ismeretünk kezdődik is a tapasztalattal, ezért nem mindegyik ered is a tapasztalathból... maguk a tapasztalati ismeretek össze vannak téve abból, mit benyomásokból szerzünk s abból, mit saját ismerő tehetségünk (az érzéki benyomások erre csak alkalmat szolgáltatván) a magából hozzáad."x)

Amit a saját ismerő tehetségünk a magából hozzáad: a tudat a priori szemléleti formái és kategóriái. (Ilyenek, mint a továbbiakban látni fogjuk, pl.: a tér és idő, illetve az okság stb.)

A szemléleti formák, kategóriák aprioritása abban áll, hogy nem az érzékelésből származnak, ellenkezőleg, minden érzékelés, és az érzetek rendezésének feltételei. Azzal, hogy az esetleges, szükségszerű ismeretet nem adó érzéki észrevevés köréből kivonja őket, szabja meg Kant a szemléleti formák és kategóriák legfontosabb sajátosságát: általánosan érvényes, szükségszerű jellegüket. E sajátosság segítségével alapozza meg Kant a szükségszerű ismeretek lehetőségét.

Csakhogy, ha az érzékelés anyagának rendező elvei nem a valóságból származnak, hanem a tiszta értelem sajátosságai, akkor a kapott ismeretek szükségszerűsége és általánossága hogyan vonatkozhat a valóság lényegére? Sehogy és ezt Kant is tudja: "a priori észismeretünk... csak jelenségekre vonatkozik, magát a dolgot pedig mint magában valót ugyan, de tőlünk meg nem ismertet mellőzi".xx)

Kant úgy vélte, hogy létezik a tudattól függetlenül objektív valóság és ezt magánvalónak nevezte (Ding an sich). A magánvalónak kettős értelme van Kantnál. Magánvaló dolog, mert léte nem függ tőlünk, tudatunktól. A magánvaló magánvaló annyiban is, hogy tényleges természetét tudatunk nem tárja fel. Vagyis: Kant ismeretelméletében két tendencia érvényesül.

A magánvaló objektív létének elismerése materialisztikus -- vagy legalábbis nem szubjektív idealista -- álláspontot jelez. Kant a magánvaló létet filozófiája szükségszerű velejárójának tartotta, s határozottan fellépett a szubjektív idealizmus ellen. Azonosítva az idealizmust a szubjektív idealizmussal. Berkeley filozófiáját pl. az "ész botrányának" nevezte,

x)Ugyanott, 28.old.

xx)Ugyanott, 15. old.

s ezt irta" ... jól meg kell jegyeznünk, hogy ugyan e tárgyakat mint magánvalókat is, ha nem ismerhetjük is meg, de legalább kell, hogy gondolhassuk. Mert különben az a képtelenség állna elő, hogy jelenség van, de nincs semmi, ami megjelenik. "x)

A kanti magánvaló ugyanakkor az agnoszticizmust is jelzi. Az agnoszticizmus elméletileg reakciós állásfoglalás, történelmi-társadalmi szerepét tekintve azonban kétarcú tétel. Kant agnoszticizmusa nemcsak s nem is elsősorban a materializmus ellen irányul, hanem, akárcsak Hume-é, a vallás ellen is.

A világ tehát mint tőlünk független -- Kant szerint -- magánvaló. Megismerésünk számára azonban már nem ilyen, hanem egyre szubjektívizálódik. Hogy ez hogyan megy végbe, ahhoz át kell tekintenünk a Kant-nál szereplő megismerési módokat.

A tudat megismerőkésségeinek alapjául Kant a "Tiszta ész kritikája" c. művében a megismerés három szakaszát, formáját különbözteti meg: érzékelés, értelem, ész. Az érzéki megismerést a könyvnek a "transzcendentális^{x)} esztétika" c. része, az értelmi megismerést "a transzcendentális analitika" c. rész, az ész által történtöt (illetve: nem történtöt, mint látni fogjuk) "a transzcendentális dialektika" c. rész tárgyalja.

A transzcendentális esztétika (ez esetben az "esztétika" az eredeti "érzékelni" értelemben használandó) azt vizsgálja, hogyan fogja fel az érzékelő tudat az érzékelés anyagát; milyen a priori formái vannak az érzékelésnek.

A megismerő tudat - Kant szerint - az érzékelés során felfogja az objektív valóság (melyet "magánvalónak" - Ding an sichnek nevez -) ráhatásait. Már itt kezd elválni a magánvaló és ennek nekünk feltáruló oldala. Kant szerint ugyanis az érzékelés előfeltétele, hogy a "magánvaló" hatását eleve meghatározott módon - térben és időben -- fogja fel. A tér és idő Kant értelmezésében nem a dolgok meghatározottsága (s nem is a fogalomé), hanem a tudat a priori szemléleti formái. A tér a külső, az idő a belső érzékelés tudati előfeltétele. Mind a térnél, mind az időnél lényegében azonos módon kívánja bizonyítani az a priori jelleget. A térre vonatkozóan Kant gondolatmenete a következő:

^{x)} Kant transzcendentális idealizmusnak nevezi filozófiáját: olyan idealizmusnak, amely nem a tárgyakkal, hanem - ezeken állítólag tulmenően - a tárgyakra való megismerésünk módjával foglalkozik, s felteszi, hogy a priori fogalmának érvényessége nem terjed túl a lehetséges tapasztalat körén. A transzcendentális fogalmával - amely a közvetlen ismereten tulmenő, de a tapasztalat körén belül maradt ismeretet jelez - különbözteti meg Kant felfogását a transzcendens felfogástól, amely lehetőknek tartja fogalmaink kiterjesztését a tapasztalaton túlra.

A tér: 1. nem a külső tapasztalatból származik. "Mert hogy bizonyos érzeteket rajtam kívül levőre vonatkoztassak... különböző helyeken levőknek képzelhessek, erre a tér képzetének már alapul kell szolgálnia... maga a külső tapasztalat is csak a tér képzete alapján lehetséges."^{x)}

2. A tér szükségszerű a priori képzet: "Nem tudjuk sohasem elgondolni, hogy tér nincs, habár igen jól gondolhatjuk, hogy tárgyak nincsenek benne... Tehát a jelenségek lehetséges főtételének tekintem, nem pedig tőlük függő határozmánynak."^{xx)}

A kanti transzcendentális analitika az értelmi megismeréssel foglalkozik. Az értelmi megismerés lényege Kant szerint abban áll, hogy a tér és idő a priori szemléleti formájában felfogott, külső hatásokra kialakult, rendezetlen érzettömeget a tudat az értelem a priori kategóriáival rendezi. Az érzékeléshez képest itt ismét nagy lépés történik az ismeretek és a valóság kettészakítása felé: nem a valóság általános összefüggései, belső rendje az, amit az értelem visszatükröz, hanem az értelem az a priori kategóriáit alkalmazza a tárgyra, azaz a világra úgy, ahogy az nekünk megjelenik.

Az értelem - Kant szerint - a tapasztalati anyagot a formállogikában rendszerezett 12 kategória alá sorolja, rendezi. Ez a 12 kategória négy csoportra oszlik, s minden csoport három-három kategóriát tartalmaz: 1. mennyiség (egység, sokaság, mindenség); 2. Minőség (valóság, tagadás, korlátozás); 3. viszony (szubsztancia, okság, kölcsönhatás); 4. modalitás (lehetőség, valóság, szükségszerűség).

Ahogy a transzcendentális esztétika fő kérdése a tudomány lehetségsége szempontjából az volt: Lehetséges-e a matematika mint tudomány, a megismerés értelmi fokán is felmerül a kérdés: Lehetséges-e tiszta természettudomány? Azaz: vannak-e a fizikának olyan alapelvei, amelyek a priori szintetikus jellegűek? Kant ezt a kérdést is igenlően válaszolja meg:

"A természettudomány elvei -- szintetikus a priori itéletek." Például "a testi világ minden változásában az anyag mennyisége változatlan marad vagy minden mozgás-közlésben hatás- s ellenhatásnak mindig egyenlőnek kell lennie. Világos, hogy mindkét tétel nemcsak szükséges, tehát a priori eredetű, hanem szintetikus is. Mert az anyag fogalmával még nem gondolom a megmaradást..."^{xxx)}

A természetet - pontosabban szólva - a róla szóló szükségszerű és általános ismeret tárgyát az ember alkotja. (Tehát: nem mint valóságos dolgokat alkotja az ember a Ding an sich-t", hanem mint az ismeret tár-

^{x)} Ugyanott, 50. old.

^{xx)} Ugyanott.

^{xxx)} Kant: A tiszta ész kritikája. 37. old.

gyát.) Ezzel tovább mélyül a szakadék a világ mint magánvaló és a világ mint ismereteink tárgya között.

A megismerő tudat harmadik képességét, az észet a transzcendentális dialektika vizsgálja. Itt különösen kitűnik a magánvaló világ megismerhetetlensége -- állítja Kant.

A racionális megismerés két típusának, az értelemnek és az észnek a megkülönböztetése a Kant előtti filozófusoknál is felmerült; kifejlett formában Nicolaus Cusanus német filozófusnál jelentkezett. A megkülönböztetés alapja az, hogy az értelem a részekre irányul, míg az ész az egészre, a teljesre. Az ész feladata tehát az lenne, hogy a feltétlent, a végtelent, a részek helyett az egészet -- másképpen: a világ legáltalánosabb összefüggéseit -- ismerje meg.

Kant szerint az ész -- abbeli törekvésében, hogy a feltétlent, az egészet átfogja -- szükségképpen három eszmét alakít ki: 1. a feltétlen egységes lélek eszméjét, amely minden feltételezett pszichikai jelenség egysége; 2. a világ eszméjét, ami a végtelen oksági meghatározottságu jelenségek teljessége, egysége; 3. isten eszméjét, ami az oksági összefüggések alapján meghatározott összes jelenség meghatározatlan, nem determinált oka. Ha ezek az eszmék szükségszerű érvennyel bizonyíthatók, akkor lehetséges tiszta metafizika, azaz általános és szükségszerű ismeret az un. végső, legáltalánosabb dolgokról: lehetséges racionális pszichológia, racionális teológia, racionális kozmogónia.

Az ész azonban nem képes bizonyítani ezeket az eszméket, mert 1. nincs hozzá tapasztalati anyaga, hiszen a feltétlen, a végtelen, az egész nem észlelhető. Ezért nem is lehetséges racionális pszichológia és racionális teológia. Vagyis: a testtől független halhatatlan lélek és isten léte nem bizonyítható; 2. ha az ész meg akarja határozni a végtelent, az értelem kategóriát kell alkalmazni, mert saját kategóriái nincsenek. Ekkor azonban kiderül, hogy a világ legáltalánosabb kérdéseire két, egymással ellentétes, egyenértékű választ kapunk, azaz: az ész megoldhatatlan ellentmondásokba ütközik. A racionális kozmológia igénye antinomiákhoz vezet: minden általa vizsgált kérdésre két egymást kizáró ítéletet lehet alkotni, amelyek mindegyike egyformán bizonyítható.

Kant négy antinomiát vet fel: egyaránt bizonyítható, hogy a világ térben és időben végtelen -- és hogy véges; vannak egyszerű, tovább már nem osztható részek és hogy az oszthatóság végtelen; a világban abszolút szabadság, illetve abszolút szükségszerűség uralkodik; van isten, mint a világ oka -- és hogy nincsen. -- Tehát az ész nem képes megismerni a világ általános összefüggéseit.

A kanti ész -- alapvetően agnosztikus értelmezése ellenére, az agnoszticizmuson belül -- tartalmaz lényeges pozitív vonásokat, mind az idealizmus elleni eszközként, mind a dialektika további kibontakozásának kiindulópontjaként.

Kant a felvilágosodás vonalát folytatja, amikor ésszerűtlennek, észszel be nem bizonyíthatónak tartja a lélek és isten létezését. Isten létének

minden eddigi bizonyításáról kimutatja a bizonyítás lehetetlenségét. "A tiszta ész kritikájának" ide vonatkozó fejezetcímei: isten létének ontológikus bizonyítása lehetetlen; isten létének kozmológikus bizonyítása lehetetlen; a fiziko-teleológikus bizonyítás lehetetlen.

Ami a kozmológia antinómiáit illeti, Kant számára véges és végtelen, az egyszerű és összetett, a szabadság és szükségszerűség, az ok és okozat egymást kizáró ellentétpárok, azonban az ész ellentmondásos voltának feltárása elősegítette ezek dialektikájának, s ezzel a dialektika további fejlődését. Egy filozófiatörténeti példával élve: Zénont joggal tartották apóriái miatt nagy dialektikusnak (pedig apóriáit ő is feloldhatatlannak tekintette), mert feltárta a mozgás gondolhatóságának tényleges ellentmondásait, Kant azzal, hogy az antinómiákat nem logikai hibának, esetleges tévedésnek vélte, hanem egy bizonyos típusú gondolkodásmód tényleges belső természetének, "feladta a leckét" egy dialektikus gondolkodásmód kidolgozására.

Kant ismeretelméletének igen nagy elméleti jelentősége van. Nem az ismeretelmélet utolsó szava ugyan, mint polgári értékelői vélik, de a Hegel és Marx előtti felfogások kiemelkedő teljesítménye. A kanti ismeretelmélet jelentősége abban áll, hogy a korábbi, egyoldaluan empirikus vagy egyoldaluan racionalista felfogások tényleges problémáit vetette fel és kísérletet tesz egységük létrehozására, mintegy összegezve ezzel mindazt, amit elődei megoldatlanul hagytak. Megoldási kísérlete sem egyértelműen negatív: igaz, a világ lényegének a magánvalónak megismerhetőségét feláldozta, de nem használta fel istent a megismerés objektív tartalmának igazolására, mint a racionalista Descartes, és nem érte be ismereteink esetlegességével, mint ahogyan erre még a materialista empirizmus is, kifejezett formában pedig Hume hajlott.

Kant ismeretelmélete "német ismeretelmélet": a gyenge német polgárnak a vele szemben álló objektivitás korlátai közötti automatiáját alapozva meg az ismeretelmélet szintjén. Ugyanakkor elméletileg Kant ismeretelmélete klasszikus polgári ismeretelmélet. Segítségével a tapasztalat köréből kizárható egyfelől az isten, aki esetleges csodáival feleslegesen zavarhatná a polgárság számára (s egyben a társadalmi haladás számára) olyan fontos tudományos megismerést; másfelől, az objektív világ általános objektív törvényszerűségei, amelyek a kifejlett polgárság álláspontjáról nem értelmezhetők. Többek között ezért is olyan nagy Kant ismeretelméletének hatása napjainkban, s nem véletlenül elsősorban a természettudományos-műszaki polgári értelmiség köreiben, az "egzakt" tudományok képviselőinél.

Kant ismeretelmélete mint erre Lenin, "Materializmus és empiriokritizmus" c. munkájában rámutatott, "jobbrol" és "balrol" egyaránt bírálható. "Jobbrol" bírálva, az un. új kantianusok elvetették Kant rendszeréből a magánvalót, vagyis az objektív külvilág elismerését. A materialisták viszont "balrol" bírálták Kantot a magánvaló megismerhetetlenségét

valló nézetéért, vagyis elutasították a kanti "Ding an sich" idealista értelmezését. A "jobbról" vagy "balról" való bíráló itt elméleti jobbot vagy balt jelent, s nem feltétlenül esik egybe a bíráló osztálymeghatározottságának "jobbjaival" vagy "baljaival". Így pl. Fichte elméletileg jobbról bírálta Kantot, kidobván a Ding an sich-t, de mint ezt a fejezet elején láttuk a forradalmi német-polgárság képviselőjeként, az akkori a forradalmi átalakulást gátló ellenséges objektivitástól, az adott helyzet szorításának kényszerétől akart így elméleti formában megszabadulni.

Minden Kant-bírálat alapvető feltétele a kanti módszertan bírálata, metafizikus gondolkodásmódjának bírálata. Történelmietlen, metafizikus szemléletmódjából fakad, hogy a tudatban levő tér és idő szemléleti formák genezisének vizsgálatát nem tartja feladatának; hogy mereven szétválasztja a szintetikus és analitikus ítéleteket. Metafizikus módszeréből fakad a lét és tudat, a jelenség és lényeg merev elletétként való értelmezése, ebből a metafizikus szemléletmódból következik, hogy a tudat kategóriának nem lehet semmiféle vonatkozása az objektív dolgok lényegére.

A dialektika kidolgozása ilyenképpen a kanti agnoszticizmus bírálatainak előfeltétele. Azonban nem elégséges feltétele. Bizonyítani is kell azt, hogy a jelenség tényleg a lényegre fejezi ki, hogy a tudat kategóriái a valóság tapasztalása folyamán tényleg a valóság strukturájának megfelelően alakultak ki. Az agnoszticizmus és a dualizmus tényleges bírálata ezért csak a marxista filozófia végezte el, a történelmi materializmus alapján, a társadalmi gyakorlat ismeretelméleti funkciójának kidolgozásával; rámutatva arra, hogy ha az ember anyagi-gyakorlati tevékenységével meg tudja valósítani azt, ami a fejében van, akkor bebizonyosodott, hogy a tudat ismeri a rajta kívül létező valóság lényegét.

b) Kant etikája

A kanti etika -- polgári etika, annak legyengített német formájában. Ha alapvonásait a francia polgári etika fő irányzatával egybevetjük, kettőnk mind polgári, mind korlátozottan polgári jellege.

A francia polgári gondolkodók számára isten, a lélek halhatatlansága nem hogy feltétele nem volt a cselekvés etikai értelmezésének, hanem ezek feltételezése elleni harcban alakították ki etikáikat. A német polgár a XVIII. sz. végén és a XIX. század elején "nem lehetett meg" a lélek és isten nélkül. Ellentéte a feudális osztállyal nem éleződött olyan mértékig, hogy egészében elvesse annak ideológiai fundamentumát; öneki magának is szüksége volt isten segítségére: gyenge lévén, inkább isten kisajátítására, mintsem elvetésére törekedett. Így Kantnál az ismeretelméletben nem használt isten-eszme és a lélek halhatatlanságának eszméje visszakerült az etikába. De nem eredeti - feudális - formájában, nem mint a cselekvés szilárd, az ész számára bizonyított alapja, hanem mint regulatív sarktétel, posztulátum.

A francia polgári etika számára az is gyakorlatilag volt eldönthető, hogy mi az erkölcsös. Az értelmes egoizmus alapján ez a közérdek szolgálata. A francia forradalom német elméletében -- Kantnál -- a polgári közérdek nem szerepelhetett közérdekként általában. Kant csak egy általános tiszta eszmét vesz fel, amely formálisan mondja meg, hogy mi az erkölcsös: "Fölteszem, hogy valóban vannak tiszta erkölcsi törvények, amelyek (tapasztalati indítókokra, azaz a boldogságra való tekintet nélkül) teljesen a priori határozzák meg a cselekvést... és hogy e törvények föltétlenül (nemcsak hipotetikusán, más tapasztalati célok föltevése mellett) parancsolnak, tehát minden tekintetben szükségesek."^{x)} Az erkölcsös cselekvés legfőbb törvénye a kategorikus imperativusz, azaz a feltétlen parancs, amelyre hallgatva az ember erkölcsösen cselekszik. Ez a feltétlen parancs a következőképpen hangzik: cselekedj úgy, hogy cselekedeted maximája (részleges szabálya) minden ember számára érvényes általános elvként szolgálhasson.

A francia polgári gondolat nemcsak abban az értelemben hozta el a földre az erkölcsöt, hogy az isten és lélek kiküszöbölésére törekedett, hanem úgy is, hogy magát az erkölcsös cselekvést az empirikus tapasztalati világban tartotta megvalósíthatónak. Kant tapasztalat-világában a polgári erkölcs megvalósíthatatlan. A tapasztalat határain belül csak a "kell", a "legyen", a törekvés lehetséges az erkölcs felé.

Mind a francia, mint a kantí etika alapfeltevése az ember szabadsága. A francia polgári etika a valóságos világban megvalósíthatónak tartotta az emberi szabadságot. Az ipar, a kereskedelem szabadságáról és a polgári szabadságjogok megvalósításáról írtak a gyakorlati életben. A "nyomorúságos német viszonyok" között Kant nem tartotta -- és az adott körülmények között nem is tarthatta megvalósíthatónak -- a szabadságot a mindennapi tapasztalat világában. Ezért a szabadság, mint az erkölcsi cselekvés alapja és célja nála a lényeg világába szorul, csak megközelítendő cél, "kell", (németül "Sollen") de nem valóságos és nem is megvalósítható, vagyis nem lehet a "létező" (németül "Sein") a "van" szférájába tartozó jelenség. Ez a szabadság csak a "kell-szabadság", csak kíváncs, de sem szükségessége, sőt még lehetősége sem igazolható. Eszme csupán, de mint eszme szükséges: "A legnagyobb emberi szabadságu alkotmány oly törvények szerint, melyek eredményezik, hogy mindegyiknek szabadsága a többiekével együtt megállhat... legalábbis szükséges eszme, melyet nemcsak egy alkotmány első tervezetének, hanem valamennyi törvénynek alapul kell venni..."^{x)} - írta.

Kant etikájában csak a kötelességből végrehajtott cselekvés számít-

^{x)} Kant: A tiszta ész kritikája. 508. old.

^{xx)} Kant: A tiszta ész kritikája. 237. old.

hat erkölcsösnek. Ez összhangban van azzal, hogy szerinte az érdekből történő cselekvés az érzékiséghez, a tapasztalati világhoz láncolja az embert.

Az érdek és erény összefüggésének vizsgálatánál is kapcsolódik Kant a francia felvilágosodáshoz. Igaz, nem ahhoz a klasszikusan polgári vonalhoz, amelyik elképzelhetőnek tartotta az összhangot az egyes emberek és a társadalom; a kötelesség és az erény között, hanem ahhoz a rousseaui kispolgári vonalhoz, amelyik a jakobinus diktatura idején ideológiai fegyverként szerepelt az egyes pillanatnyi burzsoá érdekek ellen, s a szigorú állampolgári erény és a kötelesség nevében követelte az általános és történeti jellegű politikai-polgári érdekek védelmét. Volt azonban itt is egy lényeges különbség. A Rousseau nézeteiből táplálkozó francia forradalmi kispolgárság már nem látta megvalósíthatónak az érdek és erény egységét; a német polgár még nem

A szigorú kötelesség-etika, amely az erkölcsön belül nem fogadja el az érdeket, a boldogságot, nem egyedül a kanti etikára jellemző. A polgári ideológia vallásos köntösű formája, a protestáns erkölcs is tartalmazza ezt az elvet. Ez a tőke felhalmozását célnak tekintő feltörekvő dolgos polgár erkölcsi alapállása volt pl. -- a puritán ideológiák formájában -- mind Angliában, mind az Egyesült Államokban.

Kant etikája szándék-etika. E szerint egy cselekedet erkölcsi értékének mérlegelésénél figyelmen kívül hagyandó a cselekedet következménye, csak a szándék esik erkölcsi megítélés alá.

A kanti etika előfeltevése, az ember szabadsága, az ember mint öncél, s az ebben rejlő individualista nézőpont az amely szándék-etikát implicál. Tehát Kant etikájában végsőkéig absztrakt formában, megfosztva konkrét társadalmi tartalmától a polgári társadalom atomizált egyéne jelenik meg.

Azok az egymást kizáró ellentétek tehát, amelyek a kanti ismeretelméletet jellemezték, jellemzőek etikájára is.

Avagy fordítva. Ha tudniillik nem elméleti sikon közelítjük meg a kérdést, tehát nem arra helyezzük a hangsúlyt, hogy az ismeretelméleti szerkezet logikus következménye az ember kettéhasadása az etikában, hanem társadalmi-szociális aspektusból vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy a kanti etika antinomikus szerkezete, a gyakorlati ember valóságos problémájának etikai tükröződése, s ez az antinomikus szerkezet nyer kibővülést, megalapozást a legszellemibb emberi tevékenység, a megismerés értelmezésénél. Ahogy az ismeretelméletben kettészakadt jelenség és lényeg, úgy az etikában is kettéhasad az ember két világra: tapasztalati emberre és lényegi emberre, s ennek nyomán kettészakadnak az etika páros kategóriái is: a szabadság és kötelesség; a szándék és következmény. Ezeket az ellentmondásokat Kant csak formálisan oldja fel.

Ezért kerül vissza az erkölcs szférájába isten, a lélek, amelyek létezését a megismerésben a tiszta ész nem találta bizonyíthatónak. Az isten, a lélek halhatatlansága visszakerülésének társadalmi alapjáról már volt

szó. Ez a társadalmi szükséglet azonban -- mint minden rendszerben -- Kantnál sem a maga közvetlenségében valósul meg, hanem elméleti szükségletként. A kettévágott embernél és erkölcsi kategóriáknál nem lehet megállni. Ezt Kant is nagyon jól látja. A tapasztalat azt bizonyítja -- állapítja meg --, hogy az erény, az erkölcsösség (vagy erkölcstelenség) és a boldogság (vagy boldogtalanság) között az empirikus életben nincs megfelelés. Bár az etika nem alapulhat a boldogság elvén, de az erkölcsi tudat igazságos megfelelést követel az erkölcsi magatartás és a boldogság között. Mivel a tapasztalati világban ez nem lehetséges, csak a tapasztalaton túli világ, a lényegi világ hozhatja létre az erény és boldogság szintézisét. Ezért tehát -- következteti Kant -- a gyakorlati ész követelménye, hogy feltételezze, posztulálja (elméleti bizonyítás nélkül) a szabad akaratot, amely a cselekedetek beszámíthatóságának előfeltétele; a lelket, amely számára a tapasztalati világon túl megvalósul az erény és boldogság szintézise, és istent, aki létrehozza ezt a harmóniát.

Marx és Engels összegezve a kanti etika jellemző vonásait, e vonások társadalmi feltételezettségét, a következőket írja: "Németország mult század végi állapota teljesen tükröződik Kantnak a "Kritik der praktischen Vernunft"-jében. Mialatt a francia burzsoázia a történelem legóriásibb forradalma által uralomra küzdötte fel magát... a tehetetlen német polgárok csak a "jó akarattal" vitték. Kant beérte a pusztát "jó akarral", még ha nincs is semmi eredménye, és e jó akarat valóráváltását, a jó akarat és az egyének szükségletei és törekvései közötti harmóniát a tulvilágra helyezte. Kantnak ez a jó akarata teljesen megfelel a német polgárok tehetetlenségének, nyomottságának és nyomorúságának..."^{x)}

3. HEGEL (1770-1831) FILOZÓFIÁJA

A Kant utáni német filozófia tovább lép a dialektika kidolgozásában. E fejlődés ára azonban -- a klasszikus német filozófia általános jellemzésében vázolt feltételek miatt -- a materializmus teljes kiküszöbölése és az idealizmus további erősödése lett. Fichténél a dialektika a következetes szubjektív idealizmus talaján bontakozott ki, Schellingnél objektív idealista talajon fejlődött tovább Hegel felé.

Hegel Georg Wilhelm Friedrich német bölcselet 1770-ben született polgári családból. A gimnáziumot elvégezve a tübingeni egyetemen tanult 1788-tól 1793-ig. 1794-től 1797-ig Svájcban házitánító volt egy arisztokrata családnál. 1797-től 1801-ig Frankfurtban, 1801-től 1808-ig Jénában élt.

^{x)} Marx-Engels Művei. 3. köt. 179. old.

1808-tól kezdve 8 éven át a nürnbergi gimnázium igazgatója volt. 1816-tól Heidelbergben, 1818-tól haláláig, 1831-ig egyetemi professzorként Berlinben tevékenykedett.

Fő művei: AA Szellem fenomenológiája" (1806); a "Logika tudománya" I-III. köt. (1812 és 1816 között; "A filozófiai tudományok enciklopédiája" I-III (1817); "A jog filozófiájának alapvonalai" (1821). Halála után, tanítványai szerkesztésében jelentek meg a következő művei: "Előadások a világtörténet filozófiájáról" (1837); Esztétika" I-III (1836-1838); "Előadások a filozófia történetéről." I-III. (1833-1836); "Vallásfilozófia" (1840).

a) A hegeli filozófia általános jellemzése

A hegeli filozófia központi tétele a lét és tudat dialektikus azonossága, egysége.

Az a kérdés, hogy vajon a tudat tartalma mennyiben felel meg a tudaton kívül létező világnak - azaz: a lét és tudat viszonyának kérdése - minden filozófiai rendszer alapproblémája. A tudat és a tudaton kívüli lét, a szubjektum és az objektum, meghaladhatatlan ellentétének kanti tétele azonban minden addiginél tudatosabban állította a német filozófia érdeklődésének középpontjába a lét és tudat, az objektum és a szubjektum viszonyának problémáját. Hegel Kanttal polemizálva tudatosan filozófiájának középpontjába állította a lét és tudat, az objektum és a szubjektum azonosságának elvét.

Hegel egységbe kapcsolta a létet és a tudatot, úgy tekintette azokat, mint a világ lényegének két egymással összefüggő meghatározottságát. "Nézetem szerint.. minden azon mulik, hogy az igazat ne csak mint szubsztanciát, hanem éppen annyira mint szubjektumot is fogjuk fel és fejezzük ki."x)

Marx és Engels utalva a hegeli filozófia központi fogalmának alkotóelemeire, így ír:

"Hegelben három elem van: a spinóza szubsztancia, a fichtei öntudat és a kettő hegeli szükségszerűen ellentmondásos egysége, az abszolút szellem. Az első elem a metafizikusan travesztált^{xx}) természet az embertől való elválasztottságában, a második metafizikusan travesztált szellem a természettől való elválasztottságában, a harmadik a kettő nem metafizikusan travesztált egysége, a valóságos ember és a valóságos emberi nem."^{xxx}) A "metafizikus" kifejezést Marx és Engels itt elsősorban nem mint a dialektika ellentétét értik, hanem annak régi értelmében veszik, amely szerint

x) Hegel: A szellem fenomenológiája. Akadémiai Kiadó 1961. 17. old.

xx) Travesztált (latin)=tréfásan utánozott, komoly tárgy, pl. költemény tréfás átköltése.

xxx) Marx-Engels Művei. 2. köt. 138. old.

a metafizikai = fizikán tuli, vagyis nem a valóságos természet, hanem a természet fogalma; a travesztált szellem nem a valóságos emberit, még csak nem is a valóságos emberi öntudatot jelenti, hanem csupán az öntudat fogalmát, s így a kettőjük-Hegelnél fellelhető-metafizikus egysége Marx és Engels megállapítása szerint nem a valóságos ember és a valóságos emberi nem, hanem a természet és az ember, az emberi nem fogalmainak egységét jelenti.

Az abszolút szellem -- a hegeli filozófia alapfogalma -- tehát idealista általánosítása az emberiségnek, az Embernek.

A fogalommá változtatott Ember legfőbb sajátossága Hegelnél a mozgás, a tevékenység, a cselekvés, a tett. Ahogy azonban az Ember sem a valóságos ember, hanem az Ember fogalma, ugyanúgy lényege a mozgás, a tevékenység, a cselekvés, a tett sem materialista értelmezésben szerepel Hegelnél: az Ember öntevékenysége csupán a mozgás fogalmával azonos.

Marx és Engels, megfejtve a hegeli szubsztancia-szubjektum legfőbb sajátosságának -- a tevékenységnek -- titkát, erről a következőket írják:

"Mint ahogy absztrakció útján minden dolgot logikai kategóriává változtattunk, ugyanúgy csak el kell vonatkoztatnunk a különböző mozgások minden megkülönböztető jellegezetességétől, hogy eljussunk az absztrakt állapotban levő mozgáshoz, a tisztán formai mozgáshoz, a mozgás tisztán logikai formulájához. Ha a logikai kategóriákban megtaláltuk minden dolog szubsztanciáját, akkor azt képzeljük, hogy a mozgás logikai formulájában megtaláljuk az abszolút módszert, amely nemcsak megmagyaráz minden dolgot, hanem még a dolgok mozgását is magában foglalja.

Ez az az abszolút módszer, amelyről Hegel a következőket mondja: "A módszer az abszolút, az egyetlen, a legfelsőbb, végtelen erő, amelynek semmiféle dolog nem állhat ellent."^{x)} Hegel dialektikája ily módon fogalmi dialektikává lesz - a valóságos mozgás - fogalmi megragadhatósága és fogalomban való kifejezhetősége révén - felváltódik fogalommá -, s úgy lesz feltüntetve, mintha lényegét tekintve csak gondolati jellegű lenne. A valóságos mozgásokra vonatkozó törvények összessége, pedig ily módon gondolati módszerre lesz. Ez az abszolút módszer, a hegeli értelemben vett dialektika, vagyis a mozgás általános gondolata és - lényegét tekintve - gondolati törvénye.

A dialektika kidolgozása volt a hegeli filozófia legfőbb pozitívuma. Hegel rendszere "az egész természeti, történelmi és szellemi világot első ízben -- és ez a nagy érdeme -- ábrázolta folyamatnak, vagyis állandó mozgásban, változásban, átalakulásban és fejlődésben levőnek, és megkísérelte, hogy e mozgásban és fejlődésben a belső összefüggést kimutassa. E nézőpontból az emberiség történelme többé nem értelmetlen erőszak-cselekedetek vad zűrzavaraként jelent meg... hanem magának az emberiségnek a fejlődési folyamataként, s a gondolkodás feladata most az lett, hogy a folyamat lassu, fokozatos menetét minden tévtutján át nyomon kö-

^{x)} Marx-Engels Művei. 4. köt. 123-124. old.

vesse és minden látszólagos véletlenségen keresztül kimutassa belső törvényszerűségét. "x)

Mi tette lehetővé, hogy Hegel kitűzze ezt a feladatot, s ha csak "kolosszális koraszülött" formában (Engels) is, de megvalósítsa? Hogyan lehetséges, hogy amíg az objektív forradalmi tendenciájú francia felvilágosodás polgári áramlatait a metafizikus módszer jellemezte alapvetően, addig a kompromisszumos, éretlen német polgárság filozófusai, főleg Hegel, a dialektikát dolgozták ki?

A XVIII. századi materializmus nemcsak az istent kűszöbölte ki a világból, hanem a történetiség elvét, az ellentmondás elvét is, egyszóval a dialektikát. S ez éppen társadalomfelfogásuk objektíve forradalmi jellegével függött össze. Ez a forradalmi jelleg- az emberi ész mindenhatóságának képzetével párosulva- azt eredményezte, hogy az emberiség fejlődéséről nincsen átfogó áttekintésük. Gondolatviláguk centrumában a történelem mint szükségszerű folyamat sem visszafelé, sem előre nem szerepelt. Visszafelé azért nem, mert hiszen a kapitalizmus radikális terjedése következtében az eddigi történelem- a feudalizmussal való radikális szembenállásuk következtében - számukra csupán az ész tévelygésének tűnt, s azt nem a jelen történelmi szituáció, a kapitalista viszonyok szükségszerű előtörténetének fogták fel. Előrefelé azért nem ismerték el a történet szükségszerűségét, mert az általuk megrajzolt ideális (értsd polgári) társadalmat az ember végleges, harmonikus állapotának tekintették, amelyet nem szaggatnak szét ellentmondások, s amelynek ilyen módon ugyancsak nincs története.

Mi a változás ehhez képest a klasszikus német filozófiában -- különösen Hegel rendszerében?

Az idealista dialektika szükségességét és lehetőségét részben a nyugat-európai társadalmi fejlődés menete alapozta meg. A meggyorsult társadalmi fejlődés, a francia polgári forradalom viharai, a feudalizmusból a kapitalizmusba való minőségi átmenet, a kapitalizmus ellentmondásainak jelentkezése egyre erősebben engedték sejtetni a metafizika elégtelenségét és a dialektika körvonalait.

A kapitalizmus kibontakozó ellentmondásai nemcsak azt tették szükségessé, hogy a valóság ellentmondásait gondolatilag is feldolgozzák és értelmezzék -- s ezzel a valóságos viszonyokhoz tapadó materializmust a kizárólag csak a fogalmakkal operáló s ezáltal olyan eljárásokkal váltsák fel amik magukban foglalták annak lehetőségét, hogy a materializmust idealista filozófiával cseréljék fel. Az, hogy tudomásul vették és értelmezték ezeket az ellentmondásokat -- azzal is járt, hogy statikus, harmonikus világképet egy mozgó, változó, ellentmondásos világképpel váltották fel. Azaz: a metafizikus materializmusból a metafizikát is vessék el, s egy dialektikus világkép kidolgozására törekedjenek.

x) Marx-Engels Művei. 20. kötet. 24. old.

A klasszikus német filozófia dialektikája, akárcsak idealizmusa is, egyetemes polgári jellegű. De ahogy az idealizmus megalapozása a "nyomorúságos német viszonyokban" is rejlik, úgy a dialektika a sajátos német viszonyokban is gyökerezik.

Maga az a tény, hogy olyan polgári filozófiáról van szó, amely idealista dialektikával reagált a kor ellentmondásaira -- német termék. A győzelem előtt még csak elméletileg álló, kompromisszumos német polgárság igenelhetette a dialektikát, persze annak misztifikált s a német valósághoz többé-kevésbé hozzáidomított formáját, mit a győzelem előtt álló radikális polgár nem; s a győztes és berendezkedett polgárság filozófiájából eltűnik a dialektika egyetemes (akárcsak idealista!) koncepciója.

Hegel számára - Kanttól, Fichtétől eltérően - már közelebb, s ugyanakkor egyben távolabb került a német valóság polgári átalakulása.

A francia forradalom Németország számára nemcsak elvont példaként szerepelhetett: a forradalmi Franciaország közvetlenül is közvetve is hatott a német viszonyokra. A Rajna-vidék francia megszállása nagymértékben gyorsította a polgárság gazdasági és politikai lehetőségeinek kibontakozását. A porosz "fél-reformok" bevezetői pedig -- annak érdekében, hogy gyengítsék a francia hatást, hogy kifogják a szelet a mozgolódó német polgárság vitorlájából, nemcsak a haza védelmének önmagában üres jelszavával léptek fel, hanem polgári jellegű reformokat is bevezettek: létrehoztak egy liberálisabb község-szervezetet, eltörölték a jobbágyságot, a hűbéri szolgáltatásokat járadékká, illetve több, mint husz év alatt törlesztethető meghatározott összeggé változtatták át (Stein és Hardenberg porosz miniszterelnökök 1807 és 1811 között végrehajtott reformjai). Napoleon veresége előtt még úgy látszhatott: lehetséges Németország radikálisabb, legalább Napoleon típusú polgári átalakítása. Kitűnt azonban, hogy a német polgárság gyengesége, a kívülről várt felszabadulás lehetetlensége a német valóság polgári átalakulásának más módját teszi csak lehetővé. Röviden szólva: a kapitalizmus fejlődésének és győzelmének porosz útját, a kompromisszumos, nem tiszta polgári utat.

A német polgárság-nem lévén valóságosan sem többre képes-elméletileg is megbékél a kompromisszumos fejlődés útjával. Ezt a megbékélést fejezte ki Hegel filozófiája, és következetlenségeiben a hegeli dialektika is.

Hegel filozófiájában, a kanti filozófiában szereplő "jóakarat" közelebb kerül a már módosult valósághoz, az objektivitást a tevékeny, önmeghatározó szubjektumtól nem választja el átléphetetlen fal: a szubjektum a maga szabadságát már nem önmagából meríti, az ember és környezete egységet alkot a szubjektum és objektum, a tudat és a lét egységének hegeli elvében. Ezzel adott a lehetőség a világ antinomikus szerkezetéről szóló kanti felfogásnak meghaladásához, a gondolatilag feldarabolt, szétszaggatott világ gondolati egységének és harmóniájának megteremtéséhez.

A német polgárság történelmileg szükségképpen kompromisszumos fejlődési útja önmagában nemcsak az egyetemes összefüggésnek, a totalitásnak, az ellentétek egységének elvét alapozza meg, hanem azt is, hogy

az egyetemes összefüggés, a totalitás, harmónia nem valami kész és adott, hanem létrejövő: a fejlődés eredménye. Ezzel a hegeli szellem mozgása a létrejövésnek, fejlődésnek ezt az útját fogalmazza meg. Elsősorban megint a "porosz ut" alapozza meg azt a felfogást, mely szerint az új létrejövése folyamat, méghozzá objektív folyamat s nem a szubjektív ész talál-mánya; s hogy olyan folyamat, amelynek multja van, s társadalmilag a multból nőtt ki. A feudalizmussal gyökeres leszámolásra képtelen német polgárság a régi rend keretein belül dolgozik, érdekeinek megfelelően kívánja szélesíteni és módosítani ezeket a kereteket. Az egész eddigi rend radikális tagadása sem gyakorlati, - éppen ezért - sem elméleti szükség-szerűségeként nem lép fel ideológusai tudatában. Kapcsolódik tehát az egész eddigi történelemhez, azt valóságosnak, szükségesnek ismeri el. Ugyan-akkor a mozgás-változás elvének segítségével kimutathatóvá válik a mult történelem ésszerűtlensége is: minden dolog a maga idején jogosult és szük-ségszerű, de a továbbfejlődés következményeként jogosulatlaná, ésszerűt-lenné, nem- szükségeszerűvé válik, s mint ilyennek meg kell szűnnie. Ezzel lehetővé válik a történelem dialektikus felfogása fontos elvének: a történeti-ség elvének megfogalmazása is. A történetiség elve alapján mondható ki azután, hogy a történelem a folytonosság és megszakítottság egysége, s csak ennek alapján lehetséges egyáltalán a világtörténelmet mint folyamatot fel-fogni.

A hegeli rendszerben tehát az idealizmus és a dialektika feltételezik egymást, összefüggnek egymással, egységet alkotnak. A hegeli idealizmus nem áll meg dialektikája nélkül, a dialektika pedig a szellem emelője. A he-geli dialektika szükségképpen korlátai mutatják, hogy az idealizmus elvi-leg összeférhetetlen a teljes, következetes dialektikával.

A fejlődés gondolata Hegelnél a világszellem fejlődésének formáját ölti. Ez szerinte három nagy szakaszban történik, melyek a tagadás tagadása törvénye alapján kapcsolódnak egymáshoz. Az első szakasz a tézis: benne az eszme magát mint a legáltalánosabb gondolati kategóriák dialektikus rendszerét fejleszti ki. A második szakasz az antitézis, a tagadás. Itt az eszme, szellemi lényegével ellentétes formába, a természetbe csap át. Az utolsó szakasz a szintézis, a tagadás tagadása, melyben az eszme más-létéből visszatér magába, magasabb fokon, a megtett ut egész gazdaságát tartalmazva ismét szellemi formát ölt az emberben.

Ahogy a világszellem mozgása, úgy Hegel rendszere is a tagadás tagadása elvére, a triád-formára épül. A szellem önfejlődésének, illetve önmegismerésének folyamata alapján hegeli filozófia a logikából, a termé-szetfilozófiából és a szellem filozófiájából (társadalomfilozófia) áll.

A világszellem önfejlődésének első nagy szakaszát "A logika" vizsgálja. "A logikát... mint a tiszta ész rendszerét, mint a tiszta gondolat birodalmát kell felfogni"^{x)} - írta Hegel.

"A tiszta gondolat birodalma" egyben - szerinte - isten gondolatai a világ teremtetése előtt. A hegeli logika tényleges tartalmát valójában - idealista formában - a világ legáltalánosabb fejlődéstörvényei és összefüggései alkotják.

Mivel Hegel a lét és tudat idealista azonosításának alapján áll, "logiká"-ja nem egyszerűen a gondolkodás dialektikus logikája, hanem a lét és tudat átfogó "logikája" -- egyetemes dialektika. Ezért amikor Hegel a logika kategóriáinak kifejlődését, egymásba való átmeneteit, kapcsolatait feltárja, a dialektikát dolgozza ki a maga legáltalánosabb formájában, amely, mint Marx írja, "minden dialektika alapformája". "Hegel logikájának eredménye és összefoglalása, végső szava és veleje a dialektikus módszer." -- "És mivel a lét és tudat azonosítása alapján áll, minden misztifikáció ellenére befoglalja ebbe Hegel a valóság dialektikáját is. Így történik meg, hogy "... Hegelnek ebben a legidealisztikusabb művében legkevesebb az idealizmus, legtöbb a materializmus."^{xx)}

A logika, tárgyából következően -- ti. abból, hogy itt nem a szokásos értelemben vett logikáról (a gondolkodás tudományáról), hanem a lét-tudat azonossága alapján, a világ egyetemes lényegéről van szó -- sajátos helyet foglal el a hegeli rendszerben. Egyrészt a természet- és szellem-filozófia mellett része a rendszernek (az eszme egyik fejlődési szakasza az önmegismerésben, önlétrehozásban), másrészt a rendszer egészének belső tartalma, lényege.

A logika kifejtésében Hegel azt az alapelvet követi, hogy a kezdeti fejlődési szakaszaiban szegényes, egyoldalú, nem teljes (hegeli megfogalmazásban: absztrakt, elvont) eszme a továbbiakban egyre inkább teljesebben, mindenoldalubban határozódik meg. Az elvont részekről mindig kiderül, hogy önmagukban nem állnak meg, csak kölcsönös összefüggéseikben, míg végül létrejön a konkrét, teljes, abszolút eszme.

A logika felépítésének vezérgondolata tehát az, hogy "...a logikai eszme fejlődése az elvonttól a konkrétéhoz való haladásnak bizonyul..."^{xxx)}

Hegel ebben az elvben a megismerés helyes tudományos módszerét fogalmazza meg. Ugy vélte azonban, hogy az elvonttól a konkrét felé való haladás nemcsak a megismerés, hanem a valóság törvénye is. Ezzel kapcsolatban írta Marx, hogy "az elvont meghatározások a gondolkodás útján a

^{x)} Hegel: A logika tudománya. I. rész. Budapest 1957. 26. old.

^{xx)} Lenin Művei. 38. köt. 219. old.

^{xxx)} Hegel: Enciklopédia. I. köt. 147. old.

konkrétan az újraalkotására vezetnek. Ezért támadt Hegelnek az az illúziója, hogy a reálist mint a magát magában összefoglaló, magában elmélyülő és önmagából mozgó gondolkodás eredményét fogja fel, holott az elvonttól a konkrétához felemelkedő módszer csak az a módja a gondolkodásnak, amellyel a konkrétot elsajátítja, mint szellemileg konkrétat újraalkotja. De semmi esetre sem magának a konkrétan a keletkezési folyamata."^{x)}

A hegeli eszme szegényes, üres, elvont meghatározottságból konkrét eszmévé az önmozgás alapján válik. Az önmozgás belső tartalmát pedig az ellentmondás elve jelenti. "Minden, ami csak van, konkrét, tehát magában különböző és ellentétes... A világot általában az ellentmondás mozgatja."^{xx)} A mozgás során derül ki minden elvont meghatározásról, hogy nem létezhet, nem gondolható el önmagában, csak a vele ellentétes meghatározottsággal együtt van léte és értelme.

"A logika" három "könyvből": a lét-, a lényeg- és a fogalom tanából áll.

A létan az abszolútum kifejlődéséről szól a közvetlen lét szférájában.

A létanban dolgozta ki Hegel a dialektika egyik általános törvényét, a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvényét.

A lényeg tanában az eszme ismét további, mélyebb meghatározottságokkal gyarapodik, végigmegy a lényeg, a jelenség és a valóság lépcsőfokain. Hegel kimutatja, hogy a lényeg és a jelenség nem egymástól elszigetelt meghatározásai az abszolútumnak, "igazságuk" a valóság, amely a jelenség s lényeg egysége. Ezzel Hegel módszertani alapot teremtett a kanti agnoszticizmus bírálatához.

"A lényeg tanában" kerül kidolgozásra az ellentmondás törvénye.

Ebből a szempontból is bírálat alá veszi a kanti ismeretelméletet, annak antinómia-tanát. "A fő dolog amit meg kell jegyezni, az, hogy nemcsak a négy különleges, a kozmogóniából meritett tárgyban van antinómia, hanem mindennemű minden tárgyban, minden képzetben, fogalomban és eszmében" -- írta Hegel^{x)}, bírálva Kantot, és megfogalmazva az ellentmondás egyetemes jellegét.

Hegel az ellentmondást a mozgással való belső kapcsolatában vizsgálta. A hegeli megoldás jelentőségét csak úgy érthetjük meg, ha tudjuk: a mozgás és ellentmondás összekapcsolása teszi egyáltalán lehetővé a mozgás fogalmi kifejezését. "Hogy valami mozog, nem azt jelenti, hogy ebben a pillanatban itt van s a másik pillanatban amott, hanem azt, hogy egyazon pillanatban itt van és nincs itt, hogy egyazon helyen egyszerre van és nincs. El kell ismerni azokat az ellentmondásokat, amelyeket a régi dialektikusok

^{x)} Marx-Engels Művei. 13. köt. 167. old.

^{xx)} Hegel: Enciklopédia. I. köt. 198. old.

^{xxx)} Ugyanott, 101. old.

felmutatnak a mozgásban; de ebből nem az következik, hogy azért a mozgás nem létezik, hanem inkább az, hogy a mozgás maga a létező ellentmondás"x) -- veti fel Zénon -- aporiái kapcsán.

Az ellentmondás dialektikus elvét Hegel a következőképpen fogalmazta meg: Az azonosság = az azonosság és nemazonosság azonossága. Ez a törvény azt jelenti, hogy minden dologban van állandóság is, változás is, a kettő egységben van. Hegel ezzel Hérakleitosz szemléletes tételét -- a "nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni" elvet -- emelte egyetemes érvényű logikai törvénnyé.

Hegelnél az ellentmondás nem a mozgás oka. A mozgást Hegel önmozgásként értelmezte, ami kizárja, hogy a mozgáshoz képest az ellentmondás -- vagy bármi is -- okként szerepeljen. A mozgás az eszme belső spontán sajátossága, szabad elhatározása, ami az ellentmondásokon keresztül valósul meg.

Az ellentmondás annak "jelölése", hogy a szellem örökké nyugtalan elv, amely a maga egyoldalúságait meghaladva a maga teljességének elszájtítására törekszik.

Hegel az ellentmondást nemcsak mozgás-, illetve fejlődéstörvényként hanem összefüggésként is tárgyalta. Hegel -- helyesen -- a mozgás és összefüggés egységét tételezte fel: elszigetelt jelenség nem mozog; összefüggés jelenségek között csak mozgásuk esetén lehetséges. Álláspontjának lényege nem annak kimutatása, hogy a dolgok ellentétesek, kizárják egymást, hanem az, hogy az ellentétek egymást kizárva is feltételezik egymást. A kölcsönös feltételezettség legáltalánosabb elvi alapja a hegeli rendszerben az, hogy minden dolog egy totalitás része. Ez azonban nem jelenti, hogy minden mindennel azonos lenne; minden ellentétes oldal a "saját másával" alkot egységet.

A lényeg tanának lényegét Lenin a következőkben foglalta össze: "Mozgás és önmozgás (ezt NBI önhatalmu (önálló), spontán, "belsőleg, - szükségzerű mozgás), "változás", "mozgás és elelenség", minden önmozgás elve", "hajtóerő"... (Trieb) "a mozgásra" és "tevékenységre" -- ellentéttség a holt léttel - ki hinné, hogy ez a lényege a "hegeleskedésnek", az absztrakt és "absztruzus" (nehéz, képtelen?) hegelizálásnak?? Ezt a lényegét kellett felfedezni, megérteni, "átmenteni", kihámozni, megtisztítani, amit Marx és Engels meg is tett."xx)

A fogalom tana a hegeli logika harmadik nagy szakasza, amelyben az abszolút eszme befejezi fejlődését a logika, a tiszta gondolat szférájában. "A fogalom... a teljességgel konkrét, mégpedig azért, mert a létet és a

x) Hegel: A logika tudománya II. rész 52. old.

xx) Lenin Művei. 38. köt. 124. old.

lényegét és velük e két szféra egész gazdagságát eszmei egységben foglalja magában. "x)

A fogalomtan három fő része: "A szubjektív fogalom", az objektivitás és az eszme. c. részben Hegel a gondolkodásformák, az ítéletek és következtetések dialektikus értelmezését adja. Kidolgozza az ítéletek új rendszerezését, amely a tartalom egyre mélyülő kifejezésén alapszik. Az objektivitás tulajdonképpen a természet legáltalánosabb meghatározottságait tárgyalja: a mechanizmust, a kemizmust, a célravezetőséget. A szubjektivitás és objektivitás nem "szilárd és elvont ellentétek... Mind a kettő teljességgel dialektikus. "xx) Az eszme a kettő dialektikus értelemben vett szintézise, s egyben a kifejlett totalitás, amely minden eddig tárgyalt meghatározottságot magában foglal.

Az eszme abszolúttá lesz, s vele befejeződik a világszellem fejlődése a tiszta gondolat szférájában.

Összefoglalva: a hegeli logika tehát a világ legáltalánosabb összefüggéseinek dialektikus értelmezése misztifikált idealista formában. "Ha nem tévedek, sok a miszticizmus, üres pedantéria Hegel e következtetéseiben, de zseniális az alapeszme: mindennek mindennel való világméretű, mindenoldalú eleven összefüggése és ennek az összefüggésnek tükröződése -- "materialisztikusan fejtegetjére állított Hegel" -- az ember fogalmaiban, amelyeknek szintén csiszoltaknak, kerekdedeknek, rugalmasaknak, mozgékonyaknak, relativaknak, kölcsönös en összefüggőknek, az ellentétekben egységeseknek kell lenniök, hogy átfogják a világot. "xxx)

c) A hegeli természetfilozófia

Az eszme, végigmenve önfejlődésének logikai szféráján, átcsap saját ellentétébe, természetté lesz.

Ennél az "átmenetnél" két dologra kell figyelemmel lenni. Az egyik: az eszme saját ellentétébe csap át, a természet is eszme, csak "alvó, szunnyadó", anyagi formában. Nem vallási értelemben vett Teremtés megy itt tehát végbe, mert hiszen az Eszme nem marad a Természeten innen vagy túl. A másik: nem arról van szó, hogy "előbb" volt az eszme a logika szférájában, s "utána" lett belőle természet, mint megintcsak az "igazi" Teremtés esetében, mert hiszen az eszme logikai fejlődése nem időbeli fejlődés: a logika nemcsak egyrésze a világszellem fejlődésének, hanem annak legmélyebb lényege is.

x) Hegel: Enciklopédia. I. köt. 250. old.

xx) Ugyanott, 286, 301. old.

xxx) Lenin Művei. 38. köt. 129. old.

A természetfilozófiában Hegel végigkíséri az abszolút eszmét azon az úton, amely az élettelen, majd élő természetén át az emberi tudat kialakításáig vezet.

Természetfilozófiájában Hegel kísérletet tett a természet egységes és dialektikus elemzésére. Ez a kísérlet még akkor is nagy jelentőségű, ha mint Engels mondja, nem járt teljes sikerrel.

d) A hegeli szellem - (társadalom-) filozófia

Mint ahogy az abszolút eszméről a logika szférája végén kitűnt, hogy önmagában semmi, s hogy tárgya legyen, a természethez kellett folyamodnia, ugyanúgy a "természetjárás" végén kiderült, hogy "a természet is, elvontan véve, magáértvalóan, az embertől való elválasztásában rögzítve, az ember számára semmi."x)

Ezért társadalom filozófiájában Hegel leírja, hogy miután az emberi tudat kialakul a szellem ismét saját, szellemi formájában fejlődik tovább. Végigjárja az emberiségnek a társadalmi valóságban Hegelig megtett történelmi útját. Ez a hegeli filozófia harmadik része, a szellemfilozófia, amely Hegel történelem-társadalomfelfogását tartalmazza.

Hegel a világtörténelmi társadalmi fejlődést "a szabadság tudatában" való haladásként fogta fel. Nála a világtörténelemben megvalósuló szabadság az abszolút szellem önmegvalósulási folyamata. E folyamat egy-egy nagyobb szakaszát egy-egy világtörténelmi nép, a népszellem képviseli. "A keletiek csak azt tudták - írta -, hogy egy ember szabad, a görög és római világ, hogy néhány ember szabad, mi pedig azt, hogy minden ember magánvalósága szerint szabad, az ember mint ember szabad" s ezzel "megkaptuk a világtörténet felosztását."xx)

A világszellem szabadságának egyre teljesebb kibontakozása a történelmi fejlődés során a szellem keserves, fárasztó munkája alapján megy végbe. A szellem "feldolgozza" magát a szabadság, s ezzel a társadalmi fejlődés legmagasabb fokára. Ennek az elképzelésnek valóságos, racionális tartalma a következő: az ember a maga munkájával küzdi fel magát a természeti világból a társadalmi fejlődés egyre magasabb fokára. E fejlődés során átalakítja a természetet, a társadalmat s saját magát mint társadalmi lényt.

A munka történelemformáló jelentőségéhez Hegel a klasszikus polgári közgazdaságtan munkaértékelméletének általánosítása útján jutott el. Azt a felismerésüket, hogy minden érték forrása a munka, idealista formában a világtörténelem formáló elvévé tette. Azt Hegel előtt is tudták,

x) Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 117. old.

xx) Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémiai Kiadó 1968. 43. old.

hogy az emberek csinálják a történelmet (Felvilágosodás, Fichte stb.). Azt is tudták -- mások, külön --, hogy a munka hozza létre a társadalom gazdagságát, "csak" nem tudták az első tétel tartalmaként általánosított elvvé képezni a második tételt, s így nem tudták a "két" tételt általános történetfilozófiai elvvé tenni. A hegeli társadalmi-történelmi felfogás nagysága ennek megvalósításában van.

Hegel a munkát -- elsősorban -- mint szellemi munkát fogta fel. Ez nem azt jelenti, hogy Hegel a mi értelmünkben felfogott szellemi munkának fogta fel a munkát, hanem azt, hogy amint a valóságos ember helyébe az ember fogalma lépett, ugyanugy a munka Hegelnél a munka mint olyan, a munka fogalma lett. De ahogy az ember lényege Hegelnél az öntudat, ugyanugy a munka általános fogalmán belül most már a mi értelmünkben vett szellemi munka lesz az "igazi munka". Mivel a hegeli abszolút idealizmuson belül a szellemi és tárgyi mozzanat egybeesik, a szellemi és fizikai, a megismerő és tárgyi-gyakorlati munka egymást kölcsönösen feltételezik. "Az abszolút eszme mindenekelőtt az elméleti és a gyakorlati eszme egysége, s ezzel egyuttal az élet eszméjének és a megismerés eszméjének egysége" -- írja Hegel.^{x)}

Az elméleti ész csak a gyakorlati tevékenység alapján állva képes átfogni a természetet mint emberivé tett természetet. "A nehézséget, azaz az elméleti tudatnak azt az egyoldalú föltevését, hogy a természeti dolgok velünk szemben megmaradók és áthatolhatatlanok, egyenesen megcáfolja a gyakorlati magatartás, amelyben az az abszolút idealista hit rejlik, hogy az egyes dolgok magukban semmik."^{xx)}

Továbbá: "A gyakorlati magatartásnak csak a természet egyes produktumaival vagy ezeknek egyes oldalaival van dolga... Bármilyen erőket fejleszt is ki és bocsát rá az emberre a természet, ...az ember tud ellenszereket. Ezeket pedig a természettől veszi, és ő ellene használja. Eszének cselével a természeti hatalmak ellen más természeti dolgokat től eldöntve, s ezekkel felőrliama hatalmakat, s emögött megőrzi és fenntartja magát. De magának a természetnek, annak, ami általános benne, ezen a módon nem tud urává lenni"^{xxx)} - erre való az elméleti tudat.

Hegel -- idealizmusának jelzett keretein belül -- a természet emberi átalakításában kiemeli a munkaeszköz szerepét: "...az eke tiszteletre méltóbb, mint közvetlenül az általa szerzett élvezetek és a célok... A száraz fennmarad, míg a közvetlen élvezetek elmúlnak és feledésbe mennek.

^{x)} Hegel: Enciklopédia. 316. old.

^{xx)} Hegel: A természet filozófiája. Akadémiai Kiadó 1968. 21. old.

^{xxx)} Ugyanott, 16. old.

Szerszámaiban van az ember hatalma a külső természet felett, bár céljai szerint sokszorosan alá van neki vetve"^{x)} - írta.

Hegel nagyon jelentős előrelépést tett a történelmi materializmus előkészítésének irányába azzal, hogy idealista formában megfogalmazta az ember specifikus emberi jellegét; "Ami itt közelebbről a munkát illeti, ez a meg hasonlítás eredménye is, leküzdése is. Az állat közvetlenül megtalálja, amire szükségletei kielégítéséhez szüksége van; az ember ellenben úgy viszonyul szükségletei kielégítésének eszközeihez, mint olyasmihöz, amit maga hozott létre és alkotott. Ebben a külsőlegességben is az ember önmagához viszonyul. "^{xx)}

Amennyiben a "természet humanizálásán" a munka alapján vezet az ut az egyre teljesebb emberi szabadság felé, Hegel társadalomfilozófiájában a tevékeny (s nem a csak-élvező, parazita) embercsoportok viszik előre a társadalmi fejlődést. A rabszolgaságra nézve a következőkben fogalmazza meg Hegel ezt a gondolatot:

"Azzal, hogy a szolga az urért, tehát nem kizárólag a saját egyedisége érdekében dolgozik, vágya kiszélesül... Eszerint a szolga a természetes akaratának önző egyedisége fölé emelkedhet, s ennyiben értékénél fogva, magasabban áll, mint az önzésben elfogódott, a szolgában csak a maga közvetlen akaratát szemlélő .. ur. A szolga önzésének ama maga alávetése kezdete az ember igazi szabadságának. "^{xxx)}

Az ember történelemalkotó munkája során valósul meg a szubjektivitás és objektivitás egysége. Nemcsak úgy, hogy az ember számára önmagában semminek bizonyult természet a történelemalkotó munka eredményeként "második természetté", emberi természetté alakul át. Ugy is, hogy az ember társadalmi viszonyait, intézményeit maga teremti, társadalmi alkotásai a saját tevékenységének tárgyiasult formái. Ezek a tárgyiasult, objektivizálódott formák úgy tűnnek a szubjektum számára, mint tőle idegen adottságok. Az embertől függetlennek, tőle idegennek vélt társadalmi-tárgyi világról a történelmi fejlődés során kiderült, hogy a szubjektum tevékenysége hozza létre; hogy saját lényegének, embervoltának legbensőbb tartalma. Ezzel a felismeréssel szűnik meg az elidegenedés: az ember megbékél a maga-alkotta világgal.

Hegel a társadalmat nem az emberek mechanikus halmazának, hanem szerves egységnek tartja, amelyben az egyéni és társadalmi érdek (azaz: az egyes emberek egymás közötti érdeke, az egyén és saját általános emberi lényege és érdeke) egymáshoz képest nem külsődleges. E felfogás a tőkés termelésben kialakult munkamegosztás általánosítása. A tőkés termelés megszüntette az elszigetelt egyént és az elszigetelt népeket

^{x)} Hegel: A logika tudománya. II. rész. 346. old.

^{xx)} Hegel: Enciklopédia. I. köt. 69. old.

^{xxx)} Hegel: A szellem filozófiája. Akadémia Kiadó 1968. 221. old.

(legalábbis elvileg, lehetősége szerint, ha empirikusan ez még ma sem befejezett folyamat is), a fejlett munkamegosztás következtében alakul ki a valóságos világtörténelem, s ennek általánosításaként alakul ki a világtörténelem tudata, a társadalom mint szerves egység tudata. -

Mivel a kapitalizmusban a társadalmasított munka mégis magánmunka marad, s mint ilyen atomizálja is a társadalmat; mivel antagonisztikus ellentmondás van a munka társadalmi jellege és az egyéni elsajátítás között, ez alapul szolgálhat és szolgál mechanisztikus, individualista, pozitivistá társadalomfelfogások számára is. Különösen akkor -- mint ezt a mai polgári filozófia tárgyalásánál látni fogjuk --, amikor a kapitalizmus tuljut forradalmi kialakulásának korszakán, s kitűnik, hogy a tőkés társadalmi viszonyok nem nyújtanak valóságos-emberi közösséget, szétszakad a totális-társadalomkép, legalábbis ennek racionális-ésszerű formája. Hegel idején még volt lehetőség a tőkés társadalmat emberi társadalomnak tekinteni, igaz, csupán idealista formában, s úgy, hogy az egyén és társadalom ellentmondásos egységét tételezte.

Az egyéni és társadalmi érdek összhangjának alapjául a munkamegosztást tekintve írja Hegel: "Az egyén a maga szükségleteiért végzett munkájával épp annyira kielégíti a többiek szükségleteit, mint a magáéit, s a maga szükségleteinek kielégítését csak a többiek munkája révén éri el. - Ahogyan az egyes ember a maga egyéni munkájában már általános munkát végez tudattalanul, úgy végzi ismét az általános munkát is mint a maga tudatos tárgyát; az egész mint egész lesz a műve, amelynek feláldozza magát s épp ezáltal kapja vissza önmagát tőle."^{x)}

Hegel nem osztozik abban a klasszikus polgári illúzióban, hogy ha minden egyén saját érdekét követi, akkor ezzel egyben az egész társadalom érdekében cselekszik. A társadalmi érdeket nem azonosítja az egyéni érdekek mechanikus összegével. Az általános érdek az, ami az egyéni érdekekben általános; az, ami a sok egyéni akarat, érdek, szükséglet eredőjeként megvalósul - azaz, ami az ésszerű a történelemben. "...az egyének és a népek - miközben magukét keresik és kielégítik, egyuttal valami magasabbnak, távolibbnak eszközei... a világtörténelemben az emberek cselekedetei még valami mást eredményeznek általában, mint amit céloznak és elérnek, mint amit közvetlenül tudnak és akarnak. Megvalósítják érdekeiket; de ezzel még valami továbbit hoznak létre, ami belsőleg szintén benne rejlik, de nem volt tudatukban és szándékukban."^{xx)} A Hegel által az "Ész cselének" nevezett jelenség lényege az, hogy a világtörténelemben benne rejlő ész, az általános szükségsszerűség az emberek cselekedeteiben valósul meg, de nem tudnak róla: a "Világész" becsapja őket.

Hegel az "ész cselé"-nek misztifikált formájában megoldotta azt a

^{x)} Hegel: A szellem fenomenológiája. 183. old.

^{xx)} Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. 63. old.

korábbi dilemát, hogy: vagy az érzékileg létező, konkrét emberek csinálják a történelmet, s akkor a történelem nyilvánvalóan véletlen esetlegességek empirikus halmaza; vagy az emberi cselekvéseken kívül kell keresni a társadalom törvényszerűségeinek alapját, akár örök természeti törvényekben (a mechanikából, biológiából stb. kölcsönözve), akár istenben. A társadalomnak saját, belső objektív törvényei vannak, amelyek az emberek véletlen empirikus cselekedetein keresztül valósulnak meg - ez a nagy gondolat rejlik az "ész cselé"-ben, s ezzel Hegel, idealista formában, a történelem- és társadalomtudomány módszertani lehetőségét alapozta meg.

Ezzel egyben felfedte a szocializmus előtti történelem törvényszerűségeinek spontán érvényesülését, természetesen azzal az illúzióval, hogy ez a történelem mindenkori sajátossága.

Az ember társadalomformáló szerepe a tudatosság fokának emelkedésével növekszik, ha az egyén nemcsak saját szűkös érdekeit követi, hanem érdekeibe, több-kevesebb tudatossággal belefoglalja az általános érdeket, s ezt az általános érdeket saját érdekének is tudja. A nagy történelmi személyiségek csak abban különböznek a többi egyéntől, hogy "tudják ezt az általánost... hogy ezt céljukul tüzték ki".^{x)}

A triádforma eddigi sémájának megfelelően a hegeli szellem fejlődése a társadalomban is három szakaszra oszlik: 1. szubjektív szellem; 2. objektív szellem; 3. abszolút szellem.

A "szubjektív szellem"-en belül Hegel az antropológiát, a fenomenológiát és a pszichológiát tárgyalja. E fejlődési fokon a szellem mint lelket ismeri meg magát. Az antropológián belül veti fel Hegel az emberek egyenlőségének gondolatát arra alapozva, hogy az ember értelmes lény. Ennek kapcsán bírálja a fajelméletet is.

Hegel, folytatva ebben is a kanti problematikát, kísérletet tesz az érzéki és racionális megismerés egységének értelmezésére. Ugy gondolta, hogy minden az értelemben és az észben fellépő ismeretnek az érzékelésben van a forrása és eredete. Ezzel Hegel meghaladta az érzéki és logikai kanti antinómiáját.

Az "objektív szellem" szférájában a szellem végigjárja a társadalmat és történelmet.

Ebben a szakaszban is érvényesül a hármasság: az elvont jog; a morál; az erkölcs. A fejlődés során ismét a Kantnál is felvett problémák oldódnak meg, természetesen mint mindig, most is idealista alapon, a dialektika segítségével. Kitűnik, hogy az empirikus világ, amelyben Kantnál csak a jog legalitása érvényesülhetett, s az erkölcs (a moralitás) nem, nem a lényegi világtól különböző világ. Ezen az alapon a jog és a morál egységet alkothat. Egységük: az erkölcs.

^{x)} Ugyanott, 63. old.

Hegelnél az erkölcs szférája a család, a polgári társadalom, az állam. A Hegeli erkölcsstan tehát messze túlhalad az egyéb polgári morál tanításokban szereplő és elvontnak feltételezett ember absztraktnak feltüntetett akaratán: egyrészt az egész emberi tevékenységet felöleli, másrészt Hegel szerint a társadalmi tevékenységben, s annak objektivizált formáiban, szervezeteiben valósul meg. Engels, amikor összeveti Hegel és Feuerbach erkölcsstanát, így ír Hegelről: "Amilyen idealisztikus itt a forma, olyan reális a tartalom. A morál mellett a jog, a gazdaság, a politika egész területét magában foglalja."^{x)}

Hegel az emberi közösség három objektív formáját különböztette meg: a családot, a polgári társadalmat és az államot. A Hegeli "polgári társadalom" nem más, mint a kapitalizmus gazdasági struktúrája.

Az állam - Hegel szerint - a társadalmi rend politikai közösségi be rendezkedése, az erkölcs valósága, fejlődésének legmagasabb foka.

Miért van Hegel szerint szüksége a polgári társadalomnak államra? Azért, mert Hegel is látja, amit már más polgári gondolkodók (pl. Hobbes) is felfedtek: "a polgári társadalom az egyéni magánérdek küzdőtere, ahol az összesek küzdenek az összesek ellen."^{xx)}

Hegel úgy gondolja, hogy azok az érdekelentétek, amelyek a polgári társadalomban kialakulnak, nem oldhatók meg kizárólag a spontán gazdasági törvények útján. Ezek a törvények az alapszabályozók ugyan, de a tudatos állam kiegészítésére szorulnak. "A termelők és a fogyasztók különböző érdekei összeütközésbe kerülhetnek, s talán egészében maguktól is kialakulnak a helyes viszonyok, a megfelelő elrendezés megvalósításához még a két fél fölött álló szándékos szabályozásra is szükség van. A magánérdek a szabadság nevében tiltakozik a szabályozás ellen, pedig szüksége van rá ahhoz, hogy ismét az egyetemeshez közeledjék, s ezzel enyhítse a veszélyes megrázkódtatásokat, valamint megrövidítse azt az időt, amely alatt az öntudatlan szükségszerűségnek kell összeegyeztetni őket" - írja jogfilozófiájában.

A konkrét állameszmény Hegelnél az alkotmányos monarchia volt, az adott porosz állam egy "megjavított" eszmei tükörképe.

Az "abszolút szellem" funkcióját tekintve a Hegeli szellemfilozófiában a tagadás tagadása, a szintézis. Visszatérés a szubjektív szellemhez, csak magasabb fokon. A szellem mint abszolút szellem már tudja, hogy az objektív szellem is ő volt, hogy nincs tőle idegen tárgy, hogy ő maga az objektív és szubjektív megvalósult, kibontakozott egysége. Vagyis: a megismerésnek (- amely Hegelnél, mint tudjuk, azonos volt az abszolút szellem fejlődésének objektív folyamatával -) alanya és tárgya egybeesik. Az ab-

^{x)} Marx-Engels Válogatott Művek. II. köt. 345. old.

^{xx)} Marx-Engels Művei. I. köt. 278. old.

szolult szellemben tehát a szellem befejezi önfejlődését. A világszellem történelme lezárul.

Az abszolút szellem mint a szellemfilozófia harmadik, s egyben utolsó szakasza, Hegelnél a társadalmi tudatformák elmélete. Hegel a megismerés formáinak sorrendje alapján határozta meg a szellem önmagára irányuló tevékenységét. Ez lesz tehát a tudatformák levezetésének sorrendje Hegelnél. Az önmagát szemlélő szellem: művészet; a magát képzelő szellem: vallás; a maga lényegét fogalmakban elgondoló szellem: a filozófia.

E tudatformák Hegel szerint nem önmagukból érthetők, hanem a társadalom egészéből. Minden korra egy-egy tudatforma a legjellemzőbb. Ugy véli, hogy a művészet az ókorra; a vallás a középkorra; a filozófia az újkorra. E tudatformák nemcsak a korszellemről, hanem egymástól sem függetlenek. Mindegyikük ugyanazt a tárgyat fejezi ki, de annak más aspektusát, más formában.

A hegeli abszolút szellem, fejlődésében túlhaladva a művészet és vallás fokán, filozófiává - hegeli filozófiává - lett. Ezen a fokon felismerte véglegesen, hogy magánál van, nincs veleszembben álló, objektív tárgya. Kiderült, hogy a lét és tudat (az objektum és szubjektum) azonos. A kígyó a saját farkába harapott, mint Engels mondja a szellem megnyugvásáról.

e) A hegeli filozófia értékelése

A hegeli filozófia nemcsak szinte páratlan egyéni gondolati teljesítmény volt, egy olyan zárt filozófia rendszer, amely sorravette a gondolkodás és a lét csaknem minden Hegel korában ismert jelenségét és önállóan állástfoglalt vele kapcsolatosan.

A hegeli dialektika egyben egyetemes polgári világgép is, a kapitalizmus, a polgári társadalom általánosított képe. Különösen jól érzékelhető ez az ellentmondás hegeli elvét vizsgálva. A felvilágosodás fő vonala az ész társadalmának harmoniáját egy ellentmondás-mentes harmoniának fogta fel. Amikor kitűnt, hogy a harmonia darabokra hullik, mit tehet a polgári tudat? Lévéen polgári tudat, a kapitalizmus elvetésének még utópikus formáját nem dolgozhatja ki; ugyanakkor már nem elevenítheti fel régi formájában a felvilágosodás optimizmusát sem. A klasszikus angol közgazdaságtan kimondta a kapitalizmus ellentmondásosságát, de - mint Marx mondja - önellentmondás formájában, azaz: az ellentmondásoknak a polgárság számára pozitív "oldalát" igenelte, és megoldatlanul hagyta a másik "oldallal" való összefüggését, tehát metafizikusan járt el. A hegeli ellentmondás fogalom elméletileg képes az ellentétes oldalak mindegyikét figyelembe venni, kölcsönös összefüggésükben vizsgálva azokat, s "kibékíteni" az ellentmondásokat. Persze, nem valóságosan, hanem eszmeileg, amitől - mint Marx mondja - a valóságos ellentmondások megmaradnak, sőt megoldásuk látszata azt az illúziót kelti, hogy lehetséges harmónia a kapitalizmusban. Ez a megoldás Hegelnél csak magasabb fokon történő visszatérést jelent, a felvilágo-

sodás harmónia eszményéhez, annak optimista világtképezéhez. Visszatérés, mert az eredmény itt is a harmónia; magasabb fokon, mert a harmónia az ellentétek harmóniája, az ellentétek "harca" során s ennek következményeként az ellentétek egységeként, megbékéléseként alakul ki. Ez a visszatérés csak olyan társadalmi talajról lehetséges, ahol még nem nyilvánvalóak a kapitalizmus ellentmondásai, ahol a kapitalizmus - minden ellentmondásai minden "rosszasága" ellenére - objektíve is haladást jelent a feudalizmusból alig kibontakozó viszonyokhoz képest; olyan osztály álláspontjáról, amely igenli a kapitalizmust, s éppen rá lép a kapitalizmus kibontakozásának, győzelmének az útjára.

A hegeli dialektika - egyetemes polgári dialektika egy különös történelmi feltételek között lévő, "porosztat" polgárság álláspontjáról kidolgozva.

A hegeli dialektika általános korlátjai:

Miben áll a hegeli dialektika, "kolosszális koraszülött" jellege? A megismerés adott korlátjai mellett (így pl. a természet dialektikájának még életelen feltárása a természettudományokban) Engels kiemeli, a "koraszülöttség" elméleti alapja az, hogy a hegeli dialektika idealista dialektika.

Hegel a dialektikát objektív idealista rendszerének keretében dolgozta ki, a rendszer kibontakoztatásának eszközeként. A dialektika alkalmazott kidolgozása a hegeli filozófia erőssége s ugyanakkor korlátja is. Erőssége, mert nem esetleges példákkal "igazolta" a dialektikát, hanem megsejti a fogalmak dialektikájában a valóság dialektikáját s ezzel kimutatta a dialektika szükségszerű, általános, minden jelenségre érvényes voltát. Korlátja, mert ahelyett, hogy a valóság tényleges dialektikájából vezetné le a fogalmak dialektikáját, a fogalmak dialektikáját huzza rá a valóságra.

Igy nemcsak a lét objektív dialektikája, hanem a fogalmi dialektika is eltorzult, hiszen az a legfontosabb sajátossága - hogy ti. a tükörkép - feltáratlan marad. A dolgok nemcsak úgy torzulnak el, hogy Hegel kezén eszmékké változnak, hanem úgy is, hogy az eszmeivé lett dolgok saját törvényeik helyett az emberi megismerés törvénye szerint kénytelenek egymáshoz kapcsolódni és átmenni egymásba.

Ilyenképpen Hegelnél nemcsak arról van szó, hogy az emberiség helyett az emberiség fogalma mozog, tevékenykedik, hanem arról is, hogy sajátosan ismeretelméleti formában mozog és tevékenykedik. Azaz: az önteremtés Hegel megfogalmazásában az önmegismeréssel azonosul. Így például azt a nagy gondolatát, hogy a társadalomban az objektivitást az ember "csinálja", s nem természetadta, vagy transzcendens jellegű, Hegel a szellem önmagára ismeréseként fogalmazza meg.

A hegeli dialektika másik lényeges korlátja, hogy Hegel a fejlődést befejezettnek tételezte. Ez - a történelmi feltételeken, a német polgárság osztályálláspontjának kifejezésén túl - elméleti szinten alapkoncepciójának, a lét-tudat azonosságának, következménye. Hegel a lét-tudat azonosságát nem abszolút azonossággként értelmezte ugyan és ezzel tág teret nyitott a

dialektika számára, az idealista alapkoncepció azonban a lét és tudat azonosulását, s így a dialektikus fejlődés végét követelte meg. A hegeli rendszer az abszolút igazság rendszere. Előfeltévése a lét és tudat, az objektív és szubjektív egysége, de fogalmilag még nem megragadott egysége. A filozófia feladata ennek az egységnek felmutatása a fogalomban. Mi a kiindulópont Hegel számára? Nem a kezdet, hanem a vég. A vég magaslatáról visszatekintve mutatja ki Hegel az objektum és szubjektum mozgó el-
lentmondásos, de végül szükségképpen abszolút egységét. Szükségképpen abszolút egységről, a vég abszolút szükségességéről van szó. Ugyanis: mihez képest lenne elvont, egyoldalú nem teljes egy-egy meghatározottsága a szellemnek, ha nem lenne eleve feltéve a totalitás, az egész, a teljes elve? Mihez képest lenne bizonyos egy idealista rendszerben, hogy a relatív igazság tartalmazza az abszolút igazság egy mozzanatát, ha nem lenne eleve feltéve az abszolút igazság?

Hogyan lehetne Kant kettészakadt világát - a magánvalót és a jelenségvilágot az elméleti és gyakorlati észst stb., stb. - egyesíteni, ha nem tudjuk előre, hogy az objektum és szubjektum a végén egybeesik? Ehhez nemcsak az eszmének, hanem az abszolút módszernek, az eszme törekvésének is végesnek kell lennie, mert a hegeli abszolút módszer nem mozgás általában, nem hanem a szellem mozgása, a mozgás is véges tehát. A vég ily módon egyben logikai vég: nincs új fejlődési formája a szellemnek. x)

A fejlődésnek előre feltett célja volt a lét és tudat azonosságának igazolása, ahol véget ért a dialektika. Ami nem azt jelenti, hogy csupán a végén nyomorodott meg a dialektika Hegel kezén. Mert ha a vég - kezdet, akkor a vég visszafelémenően olyan dialektikát igényel, amely képes lezárulni. Ez a dialektika spekulatív dialektika. Amely nem egyszerűen azt jelenti, hogy nem valóságos, eszmei, s így nem intézhető el azzal, amit a hegeli dialektika első fogyatékoságaként említettünk, hogy ti. a fogalmak dialektikája. A spekulatív dialektika olyan mozgásfelfogás, olyan "abszolút módszer", amelyben a negatív dialektika (a tagadás, a kizárás mozzanata) alárendelt szerepet játszik, amelyben az ellentétes oldalak kibékülése a fő dolog.

A fejlődés lezárásának elve önmagában bármilyen olyan osztály álláspontjáról jelentkezhetsz, amely magát történelmileg végső osztálynak gondolja. A hegeli "vég" egyben egyetemes polgári és német polgári jellegű. Egyetemes-polgári, mert az objektum-szubjektum egybeesése a hegeli filozófiában a polgári társadalmi rend képének megrajzolásával következik be. Német-polgári, mert egy idealizált alkotmányos-monarchia formájában a porosz-utas kapitalizmus apologiájával zárul - elvileg - a világtörténelem.

x) Ami nem azt jelenti, Hogy Hegel - empirikusan "lezárta volna" a világtörténelmet, sőt azt sem, hogy a világot a korábban adott formában késznek találta volna.

A hegeli dialektika talpraállításánál nem arról van szó, hogy elhagyom a véget, s a többi marad, legfeljebb még az abszolút eszme helyébe az anyagot teszem. Marxnak és Engelsnek minden megoldottnak tűnő régi problémát át kellett építenie ahhoz, hogy a "vég" nélkül is megállhasson a logikai és történeti dialektikája, a relatív és abszolút egysége, a lét és a tudat egysége. A talpraállítás alapja a történelmi materializmus felfedezése volt, ugyanakkor a történelmi materializmus kidolgozása egyben a hegeli dialektika racionális tartalmának felhasználásával, a hegeli dialektika tapraállításával ment végbe.

Amikor Engels röviden összefoglalta, hogy Marx miben adott korszakalkotóan újat, akkor a történelmi materializmust és az értéktöbblet-elméletet emelte ki. E két felfedezés létrejöttében a hegeli dialektikus módszer és a hegeli történelemfelfogás - minden korlátja ellenére - nagy szerepet játszott. Engels - többek között - a marxi politikai gazdaságtan módszertani-logikai alapjának feltárása során elemezte ezt: "...Itt tehát más kérdés várt megoldásra, melynek a politikai gazdaságtanhoz magánvalóan semmi köze. Hogyan kell kezelni a tudományt? Egyfelől volt a hegeli dialektika, abban az egészen elvont "spekulatív" alakban, amelyben Hegel ránhagyta; másfelől a közönséges, most ismét divattá lett, lényegében wolffi metafizikus rendszer, melyben a polgári közgazdászok is irták összefüggés nélküli vaskos könyveiket. Ezt a módszert Kant és jelesül Hegel elméletileg annyira megsemmisítették, hogy csak a renyheség és egy más egyszerű módszernek a hiánya tette lehetővé, gyakorlati továbblétezését. Másrészt a hegeli módszer a meglévő formájában abszolút hasznavetetlen volt. Lényegileg idealista volt, itt pedig olyan világszemléletet kellett kifejteni, amely materialistább volt minden korábbinál. A tiszta gondolkodásból indult ki, itt pedig a legmakacsabb tényekből kellett kiindulni... Ennek ellenére minden meglévő logikai anyagból ez volt az egyetlen, amelyhez legalább kapcsolódni lehetett. Még nem vették bírálat alá, még nem küzdötték le; a nagy dialektikus egyetlen ellenfele sem tudott rést űtni e módszer büszke épületén; elkallódott, mert a hegeli iskola mit sem tudott kezdeni vele. Mindenekelőtt tehát a hegeli módszert kellett átfogó bírálatnak alávetni.

Hegel gondolkodásmódját minden más filozófusával szemben az alapjául szolgáló roppant történeti érzék tüntette ki. Akármennyire elvont és idealista a formája, gondolati kifejlése mégis mindig párhuzamosan haladt a világtörténelem fejlődésével, s tulajdonképpen Hegelnél az utóbbi csak az előbbi próbájául szolgál. Ha ezzel a helyes viszony meg is van fordítva, és fejtetőre állítva, a reális tartalom mégis mindenütt bekerült a filozófiába; annál is inkább, mert Hegel abban különbözött tanítványaitól, hogy nem tudatlansággal hivatkozott, mint ők, hanem minden idők egyik legtanultabb elméje volt. Ő az első, aki a történelemben fejlődést, belső összefüggést kísérelt meg kimutatni, és bármilyen különösnek tűnik is ma sok minden a

történelemfilozófiájában, magának az alapszemléletnek nagyszerűsége még ma is csodálatra méltó; akár elődeit hasonlítjuk vele össze, akár éppen-séggel azokat, akik utána bocsátkoztak általános reflexiókba a történelem-ről...

Ez a korszakalkotó történelemfelfogás a közvetlen elméleti előfeltétele volt az új materialista szemléletnek, és már ezáltal kapcsolódási pont adódott a logikai módszer számára is. Ha ez az elkallódott dialektika már a "tisztá gondolkodás" álláspontjáról ilyen eredményekre vezetett, ha ráadásul játszva legyűrte az egész azelőtti logikát és metafizikát, akkor mindenesetre több kellett hogy legyen benne, mint szofistaság és szőrszálhasogatás. De ennek a módszernek a bírálata, amelytől visszariadt és még mindig visszariad az egész hivatalos filozófia, nem volt csekélység.

Marx volt és ma is ő az egyetlen, aki vállalkozhatott arra a munkára, hogy kihámozza a hegeli logika magvát, amely Hegel e területen tett való-ságos felfedezéseit magában foglalja, és a dialektikus módszert, idealista burkainak lehántása után, helyreállítsa abban az egyszerű alakban, mely-ben ez a módszer a gondolati kifejlés egyedül helyes formájává lesz. A po-litikai gazdaságtan marxi bírálatának alapjául szolgáló módszer kidolgo-zását olyan eredménynek tartjuk, amely jelentőségében alig áll mögötte a materialista alapszemléletnek.^{x)}

4. FEUERBACH (1804-1872) FILOZÓFIÁJA

a) A klasszikus német filozófia felbomlása

A hegeli filozófia felbomlásának elméleti oka a hegeli filozófia belső ellentmondásossága: tendenciájában konzervatív idealizmusa és az objektive forradalmi jellegű dialektika ellentéte volt. A felbomlás társadalmi, osztály-alapja az volt, hogy a német társadalmi viszonyok fejlődése egyre inkább polarizálta az osztályerőket. Egyideig mind a haladás, mind a reakció erői a hegeli filozófiához kapcsolódtak. A reakciós osztályok és rétegek és fi-lozófiai képviselőik az ún. óhegeliánusok a hegeli idealizmus reakciós vo-násaiban találtak igazolást konzervativizmusukra, a radikális polgárság és ideológusai az ún. ifjuhegeliánusok a hegeli dialektika segítségével támad-ták az uralkodó viszonyokat, s annak ideológiai támaszát, a vallást. Azt, hogy a radikálisok a hegeli dialektikához kapcsolódtak, szó szerint kell venni: az ún. ifjuhegeliánusok is idealisták voltak, s így Hegel idealista rendszeréhez is kapcsolódtak, bár annak legkevésbé konzervatív meghatá-rozásaihoz. Az óhegeliánusok pedig főleg Hegel jogfilozófiájának konzer-vatív jellegű konkrét tételeihez tartották magukat.

^{x)} Marx-Engels Művei. 13. köt. 464-465. old.

Az ifjuhegeliánusok a hegeli szubsztancia egyik vagy másik elemét emelték ki, s tették meg fő elvévé, a valláskritika eszközévé. Ez fejeződött ki pl. abban a vitában is, hogy a bibliai elbeszéléseket vajon a keresztyének közössége, a személytelen közösség alkotta-e, vagy pedig meghatározott személyek? Azaz: az objektív szellem működött-e vagy a szubjektív szellem; a személytelen világszellem vagy a szubjektív öntudat?

Egyre inkább világossá vált azonban, hogy a hegeli idealizmus alapján maradvány nem lehetséges következetes vallásellenes harc, amely pedig - mint Marx és Engels mondta - Németországban a politikai harc előfeltétele volt. Részben, mert a fennálló berendezkedés legerősebb ideológiai támasza a vallás volt, részben, mert a vallás elleni küzdelem - Engels szavával - kevésbé veszélyes és süppedékes talaj volt, mint a nyílt filozófiai és méginkább a politikai harc, részben pedig azért, mert egyes rétegek ideológusai a politikai harcot a német reformáció pozitív eredményeivel akarták helyettesíteni. Az utóbbiak pl. Hegelre támaszkodva vallották, hogy Németország felszabadulása már Lutherrel megtörtént, s ezért nincs szükség francia típusú (politikai) forradalomra. Így egyre inkább a vallás minden formájának bírálata vált a politikai harc elméleti előkészítésének feltételévé.

A hegeli filozófia meghaladási kísérletének első formája a hegeli filozófia egészének elvetése volt. A tényleges meghaladást csak a marxista filozófia valósította meg. Az első meghaladás érdeme Ludwig Feuerbaché, aki - mint Engels írta róla - a hegeli filozófiát elvetve "ismét trónra ültette a materializmust."x)

Feuerbach ifjuhegeliánus volt. A vallás kritikája vezette arra a gondolatra, hogy a hegeli filozófia alkalmatlan elméleti alap a következetes valláskritika számára. "Az "abszolút szellem" a teológiának elhunyt szelme, amely még mint kísértet jár a hegeli filozófiában"xx) - írja. Azaz: a hegeli filozófia azért elégtelen elméleti alap a valláskritikához, mert ő maga sem más, mint vallás, de logikai-filozófiai formában.

Feuerbach kimutatta és bizonyította a hegeli idealizmus és a vallás összefüggését, sőt, általánosított formában fogalmazta meg a vallás és idealizmus lényegi azonosságát. Felismerve a "filozófiai" megalapozás használhatatlanságát, új pozitív elméleti alapként kidolgozta az ún. antropológiai materializmust. (Feuerbach a filozófián az idealista spekulatív filozófiát értette, olyan filozófiát, amely a valóságos létet logikailag vezeti

x) Feuerbach főbb művei: Az újabb filozófia története. Leibniz filozófiájának ábrázolása, kifejtése és kritikája. (1837) Pierre Bayle. (1838) A keresztyénység lényege. (1841) előzetes tézisek a filozófia reformációjához. (1843) A jövő filozófiájának alapelvei. (1843)

xx) Feuerbach Válogatott filozófiai művei. Akadémiai kiadó 1951. 188. old.

le, s az eszme - isten - teremtményének tartja.) Az antropológiai materializmus alapján dolgozta ki valláskritikáját.

b) Feuerbach Hegel-kritikája

Feuerbach úgy vélte, hogy "csak meg kell fordítani a spekulatív filozófiát, s megkaptuk a ieplezetlen, tiszta merő igazságot".^{x)} Ez a gondolat mintegy összegezi filozófiájának eredményeit is, fogyatékoságait is.

A hegeli filozófia materialista megfordításában Feuerbachnak kimagasló érdemei vannak. Mindenekelőtt a klasszikus német filozófia centrális problémájában, a lét és gondolkodás viszonyának kérdésében fedte fel a hegeli megoldás látszólagos voltát, s állított szemben vele egyfajta materialista megoldást. "A hegeli filozófia a gondolkodás és lét ellentmondásának megszüntetése... de jegyezzük meg jól ennek az ellentmondásnak megszüntetése csak az ellentmondáson belül - az egyik elemen belül - a gondolkodáson belül... éppen ezért Hegel nem jutott el a léthez mint léthez" - írta, majd a következő tézisek egyikében a maga pozitív, materialista álláspontját így fogalmazta meg: "A gondolkodás igaz viszonya a léthez csak ez: a lét alany, a gondolkodás állítmány. A gondolkodás a létből van, de a lét nem a gondolkodásból."^{xx)}

A megfordítás talpraállításnak látszik, s elvontan az is: a materializmus alapelvét állította szemben a hegeli abszolút idealista megoldással.

Feuerbach a dialektikát a hegeli idealizmus tartozékának tekintette. Annyiban teljes joggal, hogy a hegeli dialektika a hegeli idealizmus megkonstruálásának eszköze, s mint ilyen, idealista dialektika volt. Amiből azonban nem következik, hogy csak idealista dialektika lehetséges, mint Feuerbach gondolta, ezen az alapon az idealizmussal együtt elvetve a dialektikát.

Feuerbach körülbelül úgy járt el a dialektikával, mint Hegel a materializmussal. Hegel a materializmust XVII-XVIII. századi metafizikus korlátai miatt, Feuerbach a dialektikát idealista korlátai miatt vetette el. A hegeli filozófiát megfordította Feuerbach, de mert csak az idealizmust, és a benne rejlő és benne kidolgozott dialektikát nem, az elvont idealizmus helyébe többé-kevésbé elvont, lényegében metafizikus materializmust állított. Éppen ezért monda Engels Feuerbachról is, hogy metafizikus materialista volt.

Ez azonban egyáltalán nem jelenti, hogy Feuerbachnál nincsenek dialektikus meggondolások, elsősorban a természet értelmezésében.

Feuerbach természet felfogásában fontos helyet kap az egyetemes

^{x)} Ugyanott, 186. old.

^{xx)} Ugyanott, 198. old.

kölcsönhatás elve: "Itt minden kölcsönhatásban van, minden viszonylagos, minden egyidejűleg okozat és ok, minden minden oldalú és kölcsönös benne" - írja. A természet történeti létezőként szerepel nála, azt nem egyszer s mindenkorra adottnak tételezi fel. Feuerbach materializmusa felszabadítja a természetet a kanti és hegeli természet-kép korlátjaitól. A természet visszakapja a Kant által elvett időt és teret; visszakapja saját mozgását és törvényeit, amelyeket Hegel az abszolút szellem mozgásának és törvényeinek tartott, olyanoknak, amelyek a természetet önmagában nem illetik meg, egyáltalában véve: visszakapja saját létét, amelyet Hegel a szellem más-létének tartott. Feuerbach gondolatrendszerében a természet az, ami szabad; nem teremtett, örök önmaga által meghatározott.

c) Feuerbach antropológiai materializmusa

Feuerbach szerint a filozófia problémája nem az isten vagy az abszolút eszme, hanem az ember. Az isten és az abszolút eszme az elidegenedett, emberen kívülivé, emberfelettivé vált emberi lényeg. A filozófia célja az lehet, hogy megszüntesse az embernek ezt az elidegenedését, visszaadja az embernek saját lényegét.

Ez az elmélet alapul szolgálhat minden olyan törekvésnek, amely az ember felszabadítására irányul. Azonban ennek további feltétele az, hogy kiderüljön: mi az ember lényege, mi az oka az elidegenedésnek, s milyen eszközökkel szüntethető meg.

Az idealizmus - írja Feuerbach - az emberből mint totalitásból ki-emel, elvon egy sajátosságot, azt, hogy gondolkodó lény. Az elvont általános ember nem-igaz, igaz csak az ember mint minden-oldalu képességeinek egysége, s elsősorban, mint anyagi lény. "A teológia lényege az embernek transzcendens, az emberen kívül helyezett lényege; Hegel logikájának lényege a transzcendens gondolkodás, az embernek az emberen kívül helyezett gondolkodása..." Hegel az embert feje tetejére állítja, én a geológián nyugvó talpára állítom"x) - írja Feuerbach.

Feuerbach materializmusa abból indult ki, hogy az ember a természet része, ugyanakkor legmagasabb rendű terméke. Nem csak abban különbözik az állattól, hogy gondolkodik. A gondolkodás-képesség lényének egészéből következő részmozzanat. Az ember már az érzékiség szintjén is tulmegy az állaton: egyetemes, s nem partikuláris lény. Ahogy Feuerbach írja: "Az ember korántsem csak a gondolkodás által különbözik az állattól. Egész lényében van az állattól való különbsége. Mindenesetre, aki nem gondolkodik, nem ember; de nem azért, mert a gondolkodás az oka, hanem csak mert szükségszerű következménye és tulajdonsága az emberi lényeknek... Nem kell tehát itt sem tulmennünk az érzékiség területén, hogy az

x) Ugyanott, 187, 285. old.

embert mint az állatok felett álló lényt ismerjük meg. Az ember nem partikuláris lény mint az állat, hanem egyetemes, ezért nem korlátolt és megkötött, hanem korlátlan, szabad lény... Az ember szaglása nem vetekehetnek egy vadászeb, egy holló szaglásával, de csak azért nem, mert szaglása mindenfajta szagot átfogó, ezért szabad, különös szagokkal szemben közömbös érzék. Ha azonban egy érzék a parikularitás korlátja és a szükséglethez való kötöttsége fölé emelkedik, akkor önálló, elméleti jelentőségére és méltóságra tesz szert: egyetemes érzék... Sőt, még az ember gyomra is, bármily megvetően nézünk is le rá, állati, hanem emberi, mert egyetemes, nem meghatározott fajta élelmiszerekre korlátozott lény. "x)

Első megközelítésben úgy tűnhet, ennél konkrétabb embert nem lehet elképzelni, hus-vér ember, igazi, empirikusan létező ember. A Feuerbach ember azonban mégis elvont marad. Elvont abban az értelemben, hogy nem társadalmi lény, mert nem "a társadalmi viszonyok összessége" (Marx), még hegeli értelemben sem. Elvont abban az értelemben is, hogy lényegében örök lényege van. Tehát: nemcsak nem társadalmi ember, de nem is történeti-történelmi ember. "De hát mi is az embernek az a lényege... vagy mi alkotja a nemet, a tulajdonképpeni embert az emberben? Az ész, az akarat, a szív. A tökéletes emberhez hozzátartozik a gondokodás ereje, az akarat ereje, a szív ereje... Ész, szeretet, akaratérő tökéletességek, a legfelsőbb erők, az embernek mint embernek abszolút lényege és létezésének célja."xx)

A szellemtelen materializmussal szemben Feuerbach ugyan törekszik arra, hogy az embert a többi természeti létezőtől megkülönböztesse, de igen szellemtelen idealista megoldást talál: "...egy olyan lényben, amely tudatra ébred, az egész lény minőségi változása megy végbe"xxx) - írja.

Az ember "történetisége" Feuerbachnál csak abban áll, hogy ezt az abszolút lényegét: a megismerést, a szeretetet, a szabad akaratot megvalósítsa. Mi az akadálya ennek és hogyan valósítható meg? Az akadály: a vallás. Pontosabban az, hogy az embernek a saját lényegüket elidegenítették maguktól, ebből alkották az isten fogalmát, a vallás mindegyik misztériumát. Ezt az elidegenedett lényegét maguk fölé emelték. Az emberi lényeg megvalósítása ennek az elidegenedésnek a felszámolása, amint ez Feuerbach valláskritikájából és etikájából kitűnik. A vallásos elidegenedés felszámolásának útja - a felvilágosodás útja: az embereknek fel kell ismeriük, hogy a vallásban saját maguk lényegét istenítik, s ezen túl magukat, egymást kell isteníteniük.

x) Ugyanott, 257. old.

xx) Feuerbach: A kereszténység lényege. Akadémiai Kiadó, 1961. 38. old.

xxx) Ugyanott,

A feuerbach-i valláskritika nagy eredménye, hogy több tekintetben túllépett a francia felvilágosodás valláskritikáján. Ugy gondolta, hogy a vallás nem elsősorban a papok kitalálása. Benne döntően az emberek érzelmi viszonyai fejeződnek ki fantasztikus formában. Elsősorban nem külső kényszer hatására alakult ki. Bizonyos feltételek között belső emberi szükséglet volt, most pedig már fennálló formájában egyre inkább megszűnik annak lenni. Feuerbach azonban - elvont emberfelfogása alapján - nem tudta megmondani, hogy milyen társadalmi feltételek talaján vált a vallás emberi szükségletté és milyen feltételek mellett szűnik majd meg mint emberi szükséglet. Az emberközpontuság egyben vallásközpontuságnak bizonyul Feuerbachnál. "Az emberiség korszakai csak vallási változásokban különböznek egymástól"^{x)} - írja.

A feuerbach-i valláskritika legfőbb elméleti eredménye annak kimutatása, hogy a vallás emberi, e világi termék. A vallás tartalmának visszaadása az embernek - ez a polgári humanizmus nagy gondolata, fontos láncszeme a földi zsarnokság, elnyomás elleni harcnak. Feuerbach világosan látta - és akarta - valláskritikájának ezt a tendenciáját, ezzel is kapcsolódva a francia felvilágosodáshoz. A "kereszténység lényege" előszavában így ír: "... magamra vontam ... még a politikus rosszindulatát is - mind azokét a politikusokét, akik a vallást úgy tekintik, mint az emberek leigázásának és elnyomásának politikai eszközét, mind pedig azokét, akik a vallást politikailag a legközömbösebb dolognak tartják és ezért, bár az ipar és a politika területén barátai, a vallás területén egyenesen ellenségei a világosságnak és a szabadságnak."^{xx)}

Feuerbach valláskritikájának eredményeit Marx és Engels is nagyra értékelte, ugyanakkor rámutattak a feuerbach-i valláskritika fogyatékosáigaira is: Feuerbach nem tárta fel a vallási elidegenedés társadalmi alapját (a valóságos világ belső ellentmondásait) és ezért nem mutathatta meg a vallási elidegenedés megszüntetésének tényleges útját (a valóság forradalmi átalakulását). "Feuerbach a vallási önidegenülésnek ... tényéből indul ki. Munkája abban áll, hogy a vallási világot feloldja világi alapzatában. Szemelől téveszti, hogy ennek a munkának elvégzése után a fő dolog még hátra van... Ezt a világi alapot kell tehát először ellentmondásban megérteni és azután az ellentmondás kiküszöbölésével gyakorlatilag forradalmasítani" - írja Marx.^{xxx)}

Amilyen magasan áll Feuerbach a francia materialisták fölött azzal, hogy a vallást nem véletlen, külső kényszernek fogta fel, olyan mértékben

^{x)} Feuerbach. Válogatott filozófiai művei. 180. old.

^{xx)} Feuerbach: A kereszténység lényege. 18. old.

^{xxx)} Marx-Engels Művei. 3. köt. 8. old.

marad el tőlük a levont következtetésekben. A vallás külső, véletlen kényszer, tehát meg kell szüntetni - állították a felvilágosítók. A vallás az ember lényegéből származik, tehát létre kell hozni az emberi lényegnek az eddigi vallásoknál jobban megfelelő vallást - állítja Feuerbach. Ha a régi vallásokban az emberek egymáshoz való viszonyát, szeretetét isten közvetítette, azaz az emberek istenben imádták magukat és egymást, most a vallási elidegenedés megszüntetése a feladat. Olyan vallást kell létrehozni, amelyben az emberek közvetlenül kapcsolódhatnak egymáshoz: a szeretetvallást. A vallásnak ez a formája, Feuerbach szerint, már nem átmeneti, történeti jellegű, hanem örök emberi.

Feuerbach az emberi kapcsolatok közül csak az erkölcsöt vizsgálta meg. Az ember lényegének elvont, antropológiai felfogása az erkölcsi-ség tényleges összefüggéseinek feltárásában is megakadályozza Feuerbachot. Az erkölcsi kapcsolata a joggal, a gazdasággal, a politikával kiesik vizsgálódási köréből, s ezért ... "amit Feurbach a morálról közöl velünk, ezek szerint csak igen ösztövére lehet".^{x)} Feuerbach azt állítja, hogy a boldogság ösztöne velünk született, s ezért minden erkölcs alapja. Ennek az ösztönnek a kielégítését minden embernek észszerűen kell korlátoznia, saját maga s a többi ember érdekében. "Ésszerű önkorlátozás a magunk személyét illetően, és szeretet - újra meg újra szeretet! - a másokkal való érintkezésben, ez tehát a feurbachi morál két alapszabálya" - folytatja Engels.

Mindent betöltő szeretetnek azonban az ellentétes érdekű osztályokra szakadt társadalmakban nincs alapja. Ezt Feuerbach is tudja. Azonban mint filozófus, nem jut el addig, hogy politikai feladattá tegye egy olyan társadalom megvalósítását, ahol a szeretet is megvalósítható. Így a "szere-tetelv" hirdetője - akarata ellenére - csupán az általános, elvont humanizmus gyenge fegyverét adja az elnyomottak kezébe. Maga Feuerbach gyakorlatilag harcosabb utat választott ennél: élete végén belépett a Szociáldemokrata Pártba.

Feuerbach nézeteinek gyengébb pontjaihoz az un. német, vagy "igazi" szocializmus kapcsolódott. Gondolatainak pozitív tartalmához Marx és Engels csatlakoztak. Közvetlenül Feuerbach hatására tértek át az idealizmusról a materializmusra. Tulhaladva antropológiai materializmusát és idealista társadalomfelfogását, eredményeit tovább fejlesztették és megőrizték.

^{x)} Marx-Engels Válogatott Művek. II. köt. 345-346. old.

TARTALOMJEGYZÉK

AZ UJKORI POLGÁRI MATERIALIZMUS	3
A francia felvilágosodás. Az ujkori francia materializmus	6
A francia felvilágosodás általános jellemzése	6
A XVIII. századi francia materializmus természetfelfo- gása	8
A XVIII. századi francia materializmus ismeretelmélete ..	10
A XVIII. századi francia materializmus társadalomszem- lélete	12
A KLASSZIKUS NÉMET FILOZÓFIA	15
1. Általános jellemzés	15
2. Kant (1724-1804) filozófiája	19
a) Kant ismeretelmélete	20
b) Kant etikája	27
3. Hegel (1770-1831) filozófiája	30
a) A hegeli filozófia általános jellemzése	31
b) Hegel logikája	36
c) A hegeli természetfilozófia	39
d) A hegeli szellem (társadalom-) filozófia	40
e) A hegeli filozófia értékelése	46
f) A marxizmus és Hegel filozófiája	49
4. Feuerbach (1804-1872) filozófiája	50
a) A klasszikus német filozófia felbomlása	50
b) Feuerbach Hegel-kritikája	52
c) Feuerbach antropológiai materializmusa	53
d) Feuerbach valláskritikája és etikája	55
TARTALOMJEGYZÉK	57